

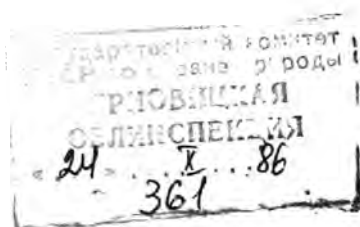
І. І. ТУРЯНИН

**ХУТРОВО-ПРОМИСЛОВІ
ЗВІРІ
ТА МИСЛИВСЬКІ ПТАХИ
КАРПАТ**

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ЗАГОТІВЕЛЬ УКООПСПІЛКИ,
УПРАВЛІННЯ ЗАГОТІВЕЛЬ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛСПОЖИВСПІЛКИ

І. І. ТУРЯНИН

ХУТРОВО- ПРОМИСЛОВІ ЗВІРІ ТА МИСЛИВСЬКІ ПТАХИ КАРПАТ

Видавництво «Карпати»
Ужгород 1975

ВСТУП

Тваринний і рослинний світ Карпат, порівняно з іншими природними зонами СРСР, має свої специфічні особливості. Вони помітні в кліматі і ландшафті, в експлуатації природних ресурсів та їх охороні, у веденні лісового і мисливського господарств, що обумовлено вертикальною зональністю краю.

У доповіді «П'ятдесят років великих перемог соціалізму» Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив: «Господарське використання природних ресурсів, турбота про землю, про ліс, про ріки, і чисте повітря, про рослинний і тваринний світ — все це наша кровна, комуністична справа».

У Карпатах за останні роки зроблено чимало по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС та Постанови Верховної Ради СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню охорони природи і раціональному використанню природних ресурсів».

За 4 роки дев'ятої п'ятирічки в Закарпатті, наприклад, витрачено понад 20 млн. крб. на відтворення, охорону і розвиток лісу та корисної фауни.

Однією із важливих рис мисливського господарства Українських Карпат є надмірна експлуатація мисливських угідь. В Карпатах на площі близько 40 тис. км² є понад 30 тис. членів УТМР, тобто на одного мисливця припадає менше 1,5 км² угідь. Із 30 тис. мисливців близько 6 тис. проживає в Закарпатській області, де в середньому на одного припадає 2 км² угідь; у Львівській — 1,4 км², Івано-Франківській і Чернівецькій областях — ще менше. Чималу роль відіграє й лісистість — понад 70% усієї території. Характерний тривалий (240 днів) вегетаційний період на південних мегахизах, та висока вологість ґрунту і повітря. Це сприяє інтенсивному росту рослин і наростанню зеленої маси.

Тому в мисливських господарствах доцільно розводити переважно тварин, що живляться рослинами.

У даній книзі розглядаються мисливські господарства Івано-Франківської, Чернівецької, Львівської та Закарпатської областей. Це обумовлено поведінкою окремих видів мисливських тварин, які, звичайно, не знають адміністративних меж (наприклад, міграції парнокопитних залежно від глибини і тривалості снігового покриву, кормів, турбування людиною та ін.), а також заходами по охороні, біотехнії, регуляції чисельності, промислу тощо, як на північно-східних мегах (у Львівській, Івано-Франківській і Чернівецькій областях), так і на південних (у Закарпатській області). Взаємна і повна узгодженість дій на основі знання біології карпатської мисливської фауни, дасть позитивні результати у встановленні кількості мисливських звірів і птахів, регуляції чисельності хижаків, утворенні раціональної мережі відповідних резерватів.

Відомості, наведені у книзі, будуть корисні не тільки для мисливців, але й тих, хто цікавиться сучасним станом мисливської фауни в Карпатах, змінами, що сталися внаслідок господарської діяльності людини та іншими проблемами (штучне розведення і розселення, біотехнія, промисел, селекція, оцінка мисливських трофеїв тощо).

ПРИРОДНІ УМОВИ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Українські Карпати є частиною гірської системи Карпат у межах України. Із Карпатами органічно пов'язані їх передгір'я і низини, зокрема, Закарпаття, Передкарпаття та Буковина. Площа, до якої відносяться відомості про мисливську фауну, охоплює територію близько 40 тис. км² між Тисою і Дністром, від верхів'я рік Ужа і Сану до верхів'їв Сирету і Сучави. За адміністративним поділом сюди повністю входить Закарпатська область, Львівська, в межах колишньої Дрогобицької, Івано-Франківська (крім районів, розміщених на лівобережжі Дністра) та Чернівецька (за винятком районів, що розташовані на схід від Хотина і Новоселиці).

Карпати є основною територією мисливських господарств. Вони займають 62,5% усієї площі, розподіляються на пасма гір, що тягнуться із північного заходу на південний схід, зокрема, Зовнішні, Вододільні, Полонинсько-Чорногірські і Вигорлат-Гутинські. Висота гір найбільша в Полонинсько-Чорногірському пасмі (1600—2000 м). Вулканічні гори різко підвищуються на фоні Закарпатської низовини, яка трохи нахилена в бік Тиси і характеризується дуже рівною поверхнею. Висота її над рівнем моря 103—120 м. Передкарпаття знаходиться на висоті 300—400 м над рівнем моря, має ряд улоговин (Стрийська, Калуська, Бистрицька, Коломийська, Буковинська, або Чернівецька). Тут виділяється Сансько-Дністровська рівнина, Передгір'я, Прикарпатське підвищення і Покуття.

Гідрографічну мережу утворюють біля 500 рік і декілька тисяч періодично діючих водотоків майже 1200 водосховищ і ставків. Річки північних схилів Карпат належать басейнам Сану, Дністра, Пруту і Сирету, а південних схилів — Тисі. Із усіх рік — 455 мають довжину більше 10 км, 39 — 50, 3 — понад 200 км.

Гідробіологічний режим Карпатських рік порушений у результаті надмірного використання природних ресурсів (лісоексплуатація, розорювання гірських схилів, забруднення промисловими стічними водами, використання отрутохімікатів, сплав лісу, надмірний і безконтрольний вилов риби та ін.). У річках зменшилась кількість риб та іншої фауни і флори (амфібії, моллюски, ракоподібні, фіто- і зоопланктон). Кормові запаси водойм для деяких промислових звірів вичерпались, що стало причиною зменшення кількості норки європейської, видри річкової, а де-не-де й ондатри.

На клімат Карпат впливає Східноєвропейська рівнина, Атлантичний океан і Середземне море. Циркуляція атмосфери відбувається під впливом Азорського і Сибірського баричних максимумів. Сибірський антициклон приносить зимою ясну холодну погоду, весною і восени — заморозки чи морози, а літом — значне похолодання. Західні циклони, що переважають літом, приносять насичені вологою маси повітря, дощі, бурі, а зимою — відлиги і снігопади. Рідко в Карпати вриваються північні арктичні антициклони. В кінці літа і восени на Закарпатті переважають середземноморські теплі вітри.

Гірська система Карпат є важливим фактором формування місцевого клімату. Під її впливом загальні процеси циркуляції атмосфери істотно змінюються. Тому тут на перше місце виступають закономірності вертикальної зональності клімату. У зв'язку з цим, тривалість вегетаційного періоду, температура, опади, рослинність та напрямок господарської діяльності людини на різних висотах неоднакові.

Клімат Закарпатської низовини і передгір'я має багато спільного з кліматом Паннонської низовини і Балканського півострова. Завдяки Карпатам, які перешкоджають проникненню сюди холодних мас повітря, тут коротка, малосніжна зима, безморозний період перевищує 270 днів. Сніговий покрив не постійний, буває не щорічно, здебільшого під час відлиг зникає серед зими.

На клімат Передкарпаття більшою мірою впливає Східноєвропейська низовина і Балтійське море. Взимку тут порівняно холодно, сніговий покрив більш постійний. Тривалість безморозного періоду не перевищує 140 днів.

У гірських місцевостях, залежно від висоти над рівнем моря, зима триває 3—5,5 місяців, сніг випадає в

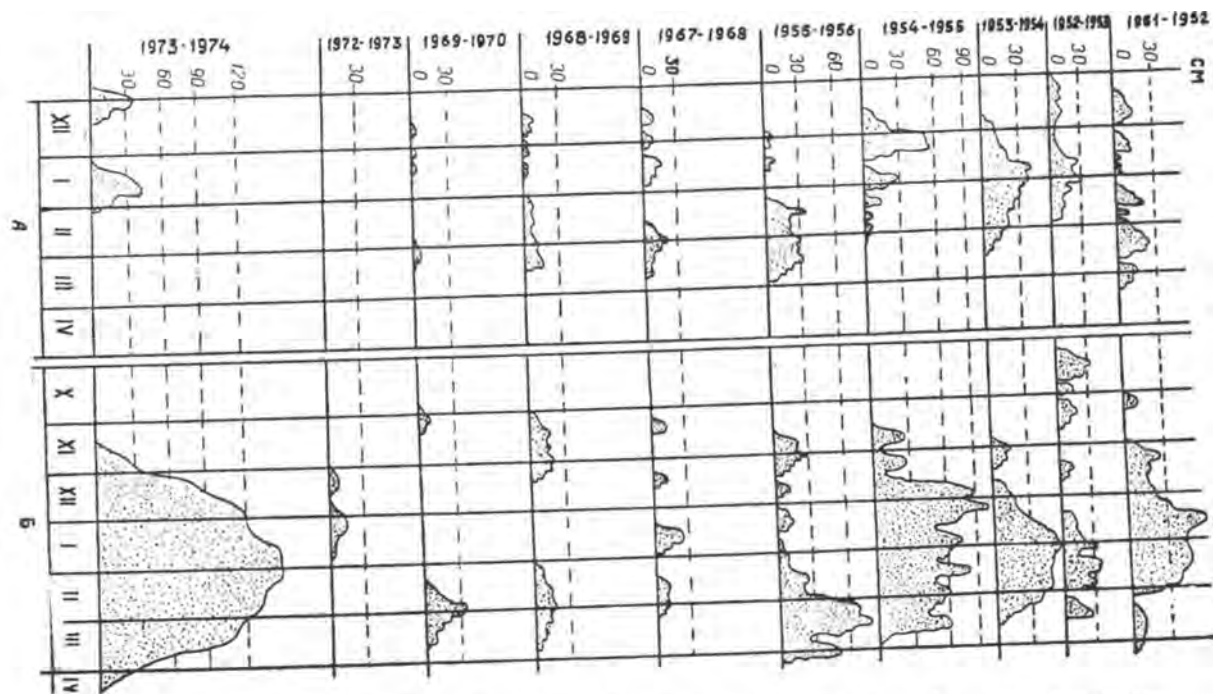

Рис. 1. Глибина і тривалість снігового покриву в окремі зими: А — на закарпатських передгір'ях; Б — на Полонинських Карпатах (висота 650 м над рівнем моря).

жовтні—листопаді, а тане у березні—квітні. У високогірних улоговинах може зберігатись навіть до червня.

Найбільша глибина снігу в лютому, і в деяких місцях може перевищувати 2 м (на Турбаті, наприклад, зареєстрували 342 см).

Ґрунти — різноманітні за складом, переважають гірські бурі лісові, їх потужність невелика, на стрімких схилах де-не-де змиті поверхневими водами.

Рослинність порівняно багата. В річкових долинах, передгір'ях, на Закарпатській низовині та Передкарпатті переважають окультурені угіддя. Ліси — лише на обмежених площах, створені дубом і його супутниками. У горах переважають букові ліси (на південних схилах) і хвойні ліси (на північних), а також на висоті вище 1000 м над рівнем моря. За розподілом рослинності тут виділяють передгірський, нижній, верхній лісовий і субальпійський пояси.

Загальна площа держлісфонду становить 2088,5 тис. га, в тому числі в горах 1948 тис. га. Лісова рослинність вкриває схили до 1200—1600 м над рівнем моря, вище розміщується субальпійська рослинність (вкриті травами луки, чагарникове криволісся, кам'яністі пустирі). Все це урізноманітнює природу краю. Наростання зеленої маси і деревини у Карпатах проходить майже в 2 рази швидше, ніж у будь-якій іншій частині України. Це забезпечує багату кормову базу і сприяє росту кількості різноманітних тварин, що живляться рослинами. Потенціальні можливості для їх розмноження в Карпатах надто великі, але вони ще повністю не використовуються.

ЗМІНИ В СКЛАДІ ПРОМИСЛОВИХ ЗВІРІВ І ПТАХІВ КАРПАТ В ІСТОРИЧНИЙ ЧАС

Сучасна фауна Карпат почала набувати теперішнього вигляду на початку голоцену і поступово змінювалась під впливом діяльності людини.

Зміни в складі промислових звірів і птахів Карпат в історичний час, під впливом діяльності людини надто великі. Деяке уявлення про зміни, внесені господарською діяльністю людини в природне середовище, у видовий і кількісний склад промислових звірів і птахів

Карпат, дає співставлення сучасного їх стану та матеріалів різних загальноописових літературних джерел.

У складі фауни ссавців і птахів у пізньому голоцені зустрічались зубри, бики-тури, лісові коні-тарпани, північні та велетенські олені, бобрині, дрохви й інші крупні тварини, чисельність яких в Західній, Південній та Центральній Європі була скорочена людиною ще в доісторичний час.

У кінці першого та на початку другого тисячоліття майже вся низинно-передгірна частина Закарпаття, Передкарпаття і Буковини була вкрита лісами, луками, болотами. Широколистяні ліси чергувались з великими безлісними ділянками. Заплави рік були заболочені. Річки і водойми були повноводні й багаті на рибу. Тут поселялись такі звірі, як видра, норка, бобр, річковий, а також біляводні птахи. В лісах та в улоговинах зустрічались бики-тури, зубри, лісові коні, лосі, пелікани, лебеді, білі чаплі, журавлі, дрохви, стрепети, баклани, олені, дикі свині, бурі ведмеді, козулі, вовки, лисиці, рисі. Серед дерев переважав дуб, його супутниками були граб, липа, тополя, вільха, лісова яблуня, дика груша, черешня, європейська сосна, ялина, ялиця.

Густота населення була низькою. Населені пункти розміщувались уздовж передгір'я, по річкових долинах та незатоплюваних повенями низинах. Населення в основному займалося скотарством, мисливством, рибальством, збиранням меду диких бджіл, плодів, ягід, горіхів, підсічне землеробство було розвинуто слабо, розорювали лише невеликі площі. Розвивались ремесла.

Після монголо-татарської навали (1241—1242 рр.) землеробство на тривалий час було занедбане. Побожання повторних наскоків монголо-татар примусило населення надати перевагу скотарству, мисливству і рибальству. У випадку ворожого нападу худобу легко можна було загнати в малопрхідні ліси і сховатись самому. З цим періодом пов'язане вимирання тура і значне скорочення кількості зубрів.

Інтенсивний розвиток землеробства і тваринництва розпочинається в XIV ст. Вирубуються ліси, розширюються площі орних земель, пасовиська.

Із введенням у культуру винограду, кукурудзи, картоплі, конюшини, тютюну, соняшнику, помідорів, цукрової буряків та багатьох інших культур орні площі швидко почали зростати. Розширення це відбувалося

за рахунок лісів. Дубових лісів залишалось дуже мало. Меліорацією, розпочатою у XVIII ст. було осушено понад 100 тис. га боліт, озер, стариць й заболочених лісів. Це вплинуло і на фауну Карпат. Найбільш відчутні зміни в кількісному і якісному складі лісових птахів і звірів відбулися протягом XVIII—XIX ст., коли посилювалась експлуатація природних ресурсів. З'являється деревообробна промисловість, будуються залізниці та інші комунікації, швидко росте кількість населення, збільшується кількість міст. Продовжує розвиватись землеробство. На початку XX ст. майже вся територія низин і передгір'їв була розорана.

У 1878 р. розпочалась меліорація болота в урочищі Серньє Мочар на Закарпатті, що займало понад 14 тис. га. На теперішній час воно осушено майже повністю. На місці колишнього Мочара тепер споруджено каскад водосховищ і ставів, у яких розводять коропа, карася, товстолобика, білого амура та інших риб. Регулюванням стоків і русел річок були ліквідовані численні водойми, болота, озера. У зв'язку з цим із низин за останні 11 століть зникли такі крупні звірі як тарпан, тур, зубр, лось, бобер, олень, дикий кабан, бурий ведмідь, вовк, рись, кіт та інші; птахи — лебідь, пелікан, баклан, із колишньої фауни, характерної для європейських широколистяних лісів, на низинах вижили здебільшого дрібні звірі. Вони пристосувались до змінених людиною умов і продовжують заселяти ліси, що збереглися невеликими острівцями, на ділянках непридатних для землеробства. Переважаючими представниками фауни на низинах сьогодні є заєць-русак, хом'як, сіра куріпка, перепілка, трапляються також ховрах, степовий тхір, сліпець. Кам'яна куниця, чорний тхір, ласка, кльча горлиця, сова-сипуха, білка зустрічаються і в населених пунктах.

У гірсько-лісовій зоні природні умови не сприяли розвитку землеробства, тваринництво було і залишалося основним заняттям населення. Скорочення площі лісів відбулося як на верхній межі з боку субальпійських лук, так і на нижній — в річкових долинах. За рахунок лісів розширились субальпійські пасовища полонин, сіножаті. Протягом XVIII—XIX ст. було вирубано більшу частину первинних лісів (букових, ялинових, ялицевих). З тваринного світу зникли тур, лось, тарпан. Різко змінилося поширення і кількісне співвідношення тих

видів, що залишилися: зменшилось число парнокопитних, бурих ведмедів, вовків, рисів, борсуків, європейських норок, річкових видр, глухарів, тетерів, рябчиків. З субальпійської зони зникли альпійський бабак, сарна, біла куріпка, заєць-біляк.

Посилаючись на відомості, що є в літературі про територію Українських Карпат та Центральної, Середньої і Західної Європи (Гросингер, 1793, 1797; Завадський, 1840; Ханак, 1848, 1849; Вензель, 1887; Тинецький, 1896; Тусон, 1911; Харпер, 1945; Никитенко і Тимошук, 1959; Сокур, 1960, 1962; Гептнер і співавтори, 1961; Цалкін, 1952; Колюшев, 1964; Аверін, 1966; Татарников, 1970 та ін.) подаємо дані про зниклих промислових звірів зі складу фауни досліджуваного району за останні 11 століть (у хронологічному порядку).

Північний олень (*Rangifer tarandus* L.) напевно був поширений на Передкарпатті та північно-східних схилах Карпат. Згідно повідомлень (Підоплічко, 1954) процес його зникнення із згаданої території продовжувався протягом всього історичного періоду. Про це свідчать і залишки північного оленя, знайдені в карстових печерах на околиці с. Мала Уголька.

Тарпан, або лісовий кінь (*Equus przewalskyi silvaticus* Vetulani, 1928) зустрічається в рівнинних лісах Закарпатської низовини до IX—XI ст., у Прикарпатті та на Буковині значно довше — до XV ст. Можливо, що на Буковину заходив із південноукраїнських степів так званий **степовий тарпан** (*Equus przewalskyi gmelini* Antopius, 1912), який був знищений у XIX ст. У Біловезькій пущі на волі дикий лісовий кінь дожив до середини XVIII ст. (Кириков, 1960). Точних відомостей про час зникнення тарпана із низини Закарпаття поки що немає, але винищення його прискорилося тим, що завдавав він чимало шкоди землеробству. Це і було причиною його переслідування. Останні особини були знищені після заселення угорцями Паннонської низовини і переходу їх від кочового скотарства до землеробства та осілого способу життя (Вензель, 1887).

Тур європейський (*Bos primigenius* Boj.) був поширений на Закарпатті і Передкарпатті в першому тисячолітті до нашої ери. В документах XIII ст. відмічено, що цей звір зустрічався в долинах річок Ужа, Боржави, та їх приток (Бідерман, 1867). Пізніших згадувань поки що не знайдено. Можливо, що в Передкарпатті він

зустрічався до XIV—XV ст. Згадки про тура знаходимо нині хіба що в назвах населених пунктів, рік, гір, урочищ. Назви з коренем «тур» — зустрічаються не тільки в Карпатах, але й по всій Європі.

Зубр європейський (*Bison bonasus* L.) зустрічався до початку XVI ст. На відміну від тура, що тримався зріджених лісів та лук, зубр заходив у гірські ліси, досягав верхньої межі лісу і субальпійських лук. Про це свідчать назви гір, рік, урочищ, населених пунктів з коренем слова «зубр», які розміщені порівняно високо над рівнем моря. В більшості — це нестрімкі схили, округлі вершини гір і урочищ. Вище 750 м на них майже немає лісової рослинності і вони використовуються сьогодні як сіножаті.

У Великовардінських реєстрах часів угорського короля Андрія II (1205—1235 рр.) зазначено, що зубрів було багато уздовж укріплень річки Ужа і Боржави. Про цих звірів згадується в різних документах до XIV ст. (Бідерман, 1862). Але рідкісними тваринами зубри стали уже в XVI ст. Проте суцільні лісові масиви між річками Прип'ять, Західний Буг сприяли проникненню в зону Карпат зубра із Біловезької пущі. Тому окремі особини могли траплятися тут і пізніше. В. Г. Гептнер (1961) повідомляє, що останній зубр був убитий у 1762 р. в Роднайських горах, а в Трансільванії можливо дожив до кінця XVIII ст. Свідченням цього — звір, убитий 1814 р. в лісах Мараморощини. З того часу цей звір у Карпатах не траплявся, а на Буковині водився до початку XIX ст. (Харпер, 1945).

Лось (*Alces alces* L.) був поширений в рівнинних лісах Передкарпаття до середини XVIII ст. Останні лосі були вбиті в 1730 р. (Тінецький, 1898) і в 1760 р. (Завадський, 1840). Після цього окремі особини ще довго заходили в Українські Карпати із Полісся, поки західна межа поширення лося не була відкинута далеко на північний схід через надмірний промисел. Останній раз молодого лося, що примандрував у Передкарпаття із Полісся вполювали 11 жовтня 1887 р. З того часу заходження лосів у Карпати не відмічалось протягом 73 років. Але з 1960 р. звірі знову заходять у Західні Карпати (Худік, Сладек, 1962). Це пов'язане з відновленням ареалу лося на заході СРСР. У 1968—1970 рр. окремі особини лося заходили на території Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької областей. Звірі дохо-

шли до передгір'я Карпат і міжгірних річкових долин, але знову поверталися на північ.

Бобер річковий (*Castor fiber* L.) поселявся в заболочених пониженнях річок і на болотах Передкарпаття та Закарпаття. В результаті енергійного переслідування через цінне хутро і зменшення кормів (вирубання лісів із м'яких порід — тополі, осики, верби, вільхи, липи) уже наприкінці XVII ст. бобер стає рідкісним, а в першій чверті XVIII ст. зникає.

Альпійський бабак (*Marmota marmota* L.) був поширений обмежено. В Східних Карпатах траплявся на Чорногорі та Марамороських Альпах. У зоологічній літературі його згадують до кінця XIX ст. (Ханак, 1848, 1849; Кардош, 1876).

Сарна (*Rupicapra rupicapra* L.), як і бабак, зустрічалась рідко, лише на Чорногорі, в Марамороських Альпах. В зоологічній літературі згадується до кінця XIX ст.

Заєць-біляк (*Lepus timidus* L.) був значно поширений у Карпатах. Тримався переважно верхнього лісового і субальпійського поясів. Але випас худоби у верхньому лісовому поясі, нищення криволісся, надмірний промисел під час розмноження, нищення виплодів собаками пастухів та інтенсивне розселення зайця-русака негативно вплинуло на популяцію зайця-біляка. Це і стало причиною швидкого його зникнення. В зоологічній літературі згадується до середини XIX ст. Карпатський заєць-біляк зник, але в останні роки в Карпатах є можливість реакліматизувати сибірського біляка.

Біла куріпка (*Lagopus lagopus* L.) зустрічалась в субальпійській зоні Карпат до кінця XVIII ст., у літературі згадується в першій половині XIX ст. (Завадський, 1840).

Ковпик, або косар (*Platalea leucorodia* L.) гніздився на території Закарпатської області до середини минулого століття. Зник у результаті надмірного промислу та меліорації заболочених угідь.

Північна біла чапля (*Egretta alba* L.) та **мала чапля, або чепура нужда** (*Egretta garzetta* L.) були поширені на Закарпатті переважно на Серньє Мочарі до середини минулого століття, гніздилися ще на початку XIX ст. Зникли в результаті меліорації заболочених угідь.

До осушення вологих угідь на Закарпатській низовині та обваловування і обведення дамбами рік, вирівню-

Рис. 2. Куріпка біла.

вання їх русел і зарегулювання стоків у пониззях Латориці, Боржави, Коропця, Старої, Чіріпи, Чаронди, Сирени, Тура та інших було багато стариць, заболочених дубових лісів, озер і боліт. У них колоніями гніздилися малий і великий баклани (тепер відомі тільки невеликі колонії в заболочених лісах Житного острова і між Комарно та Братіславою в ЧССР). При перельотах тут часто відпочивали кучеряві і рожеві пелікани, лебеді шипуни і кликуни, жовті чаплі, червонозоба і чорнозоба гагари, норець-червоноший та багато інших птахів, які стали уже не тільки у нас, але й в багатьох інших частинах Європи пам'ятками минулого.

На степових ділянках Паннонської низовини гніздилися стрепети, дрофи, сірі журавлі, які проникли і на Закарпатську низовину (Надь, 1917; Ловаші, 1931). Але в останнє століття всі вони стали порівняно рідкісними залітними птахами, а тепер там зовсім не гніздяться. Звузився ареал і таких звірів і птахів, як рись, бурий ведмідь, лісовий кіт, європейська норка, річкова видра, горностаї, дикий кабан, благородний олень, лі-

сова куниця, борсук, глухар, тетерев, рябчик, сіра гуска та качка. Значно розширився ареал козулі, зайця-русака, кам'яної куниці, чорного тхора, сірої куріпки, фазана, перепела та деяких інших.

Найбільш негативних наслідків від землеробства, скотарства, промислового лісовирубання та росту густоти населення зазнали крупні звірі, на які століттями існували промислові, оборонні, податкові та інші види полювання.

Документи, що збереглися, свідчать про поступове і неухильне обмеження промислу, спочатку на копитних, а пізніше на решту дичини та хижих хутрових звірів. Т. Легоцький (1881, 1882) повідомляє, що в Карпатах до початку XIII ст. дикий звір нікому не належав, і його було дозволено здобувати усім. У XIII ст. з'являються розпорядження і закони, які поступово обмежують полювання. У Великовардінських реєстрах часів угорського короля Андрія II (1205—1235) згадується, що зубрів ще багато, а тури-бики уже рідко зустрічаються на території Верхньої Угорщини, а також вздовж укріплень рік Ужа і Боржави. У документах XIV ст., що відносяться до Північно-Східних Карпат і Галичини, як повідомляє Г. Бідерман (1862, 1867) йдеться тільки про зубрів, лосів, оленів, диких кабанів, бурих ведмедів як рідкісних тварин, а тури вже не згадуються.

Посилення обмежень промислу звірів, зокрема дичини, відмічені в 1504, 1729, 1786 рр. У 1883 р. були визначені строки промислу. Але полювання було доступне тільки для багатих людей. Так було на території Закарпаття до 1929 р., в інших областях — до 1922. У 1929 і 1935 рр. був узятий під охорону бурий ведмідь, скорочено строки промислу оленевих.

Браконьєрство в дорадянський час у Карпатах було і своєрідним протестом проти монопольного володіння поміщиків, капіталістів, куркулів усіма багатствами краю, в тому числі і мисливськими угіддями. Про їх експлуатацію можна судити за матеріалами із маєтків графа Шенборна, що займав 2400 км². Т. Легоцький (1881) відмічає, що у 1749 р. в маєтку серед інших чинів були і лісники, які охороняли ліси та звірів. Населенню не дозволялось вирубувати корисні дерева, зокрема такі, як дуб, бук, в'яз, тополю, ясен, усі хвойні, липу, граб та всі плодоносні, що дають корм для диких звірів. Сузоро заборонялося підсічне землеробство та полювання.

За убитих оленя, козулю чи дикого кабана, а також за спробу полювати селяни платили штраф. На хижих звірів (лисиця, вовк, ведмідь, рись, куниця, видра, лісовий кіт, тхір та інші) організовувались полювання з дозволу власника, але шкура кожного убитого хижака повинна була здаватись в управління латифундії. За нездану шкуру встановлювався штраф (24 форінти). За здані шкури виплачували: з дорослого ведмеда 4 форінти, дворічного — 2, однорічного — 1,3; з дорослої рисі — 3, з молодой — 1; з вовка старого — 1,2; з молодого — 0,45; з дорослої лисиці — 1, з молодой — 0,30; з kota лісового — 0,14; з видри — 1,3 форінта. Розпорядження було оголошено у 1760 р. і на території латифундії діяло до 1928 р., коли згідно з земельним законом про вилучення, власник повинен був продати 131 тис. га лісів за 35 млн. крон. Проте згідно з домовленістю від 17 травня 1928 р. Шенборн залишив за собою право полювати у вилучених угіддях і здавати їх в оренду за оплату іншим власникам. Орендатора в якійсь мірі обмежували зобов'язаннями і договорами про таку дичину, як олень, козуля. Із кожних 10 оленів, що брали участь у ревах, орендатор мав право відстріляти 3, а із 10 самок — 2.

Згідно договору, орендатор повинен був відшкодовувати збитки, спричинені дикими звірами селянським посівам. Щоб зменшити число звірів, щоосені організовували облави. За кожного здобутого звіра виплачували винагороду в таких розмірах: за відстріл самця дикого кабана лісовій охороні — 25 крон, або 80 крон (гостям). За відстріл оленя-самця з рогами 8—10 кінців — 80 крон, 12—14 кінців — 100 крон, 16—20 кінців — 150 крон. Виплачували винагороду за кожного відстріляного борсука, лисицю, вовка, рись, лісового kota, кунцю, видру тощо.

За свідченням осіб, що брали участь в облавах, у листопаді 1935 р. на ділянці Синяк—Берегвар протягом трьох діб було вбито 21 оленя, 22 дикі кабани, 34 козулі, 7 борсуків, 13 лисиць, 2 вовки, 5 лісових котів, 14 кунців і рись.

В останнє століття умови в карпатських лісах докорінно змінились. Надмірне лісовирубування, заміна багаторусних змішаних лісів монокультурою ялини, вибіркове видалення диких плодових дерев — лісової груші, яблуні, черешні, заліснення полян, сіножатей, заміна

зікової і породної структури лісів (починають переважати молоді неплодоносні насадження) — все це призвело до втрати екологічної різноманітності карпатських лісів. Порушився гідробіологічний режим річок, який на сьогодні характеризується надмірним обмілінням і повеннями, втратою риби тощо.

Надмірний промисел хутрових і копитних звірів у перші повоєнні роки, безконтрольність за мисливцями призвели до швидкого падіння кількості окремих видів звірів, що обумовило певну виснаженість їх запасів. Необхідно було вжити рішучих заходів, щоб зберегти окремі види звірів від повного вимирання і зникнення зі складу теріофауни Українських Карпат.

ПРОМИСЛОВІ ПТАХИ

КУРОПОДІБНІ — Galliformes

Глухар карпатський (*Tetrao urogallus rudolfi* Domb.) — осілий птах, селиться в старих гірських хвойних лісах, полігам, пар не утворює. Ранньою весною, переважно в кінці березня, починає розмножуватись. Цей період супроводжується токуванням. На світанку самці, що зайняли токовища ще вчора (сідають вони на окремі дерева, що далеко одне від одного), злітаються на галявини, б'ються між собою, а потім паруються із самками, які тут же, неподалік. Ще до злітання на землю самці, задовго до світання, знаходячись на деревах, кожний окремо розпочинають свою «пісню», яка нагадує характерне «хрю-хрю». Довгі чи більш короткі «коліна» пісні чергуються з повним мовчанням й прислуховуванням. Коли птах співає, до нього можна наблизитись. У цей час він нічого не чує. Навіть тоді, коли поряд стріляють, залишається на дереві, ніби нічого й не трапилось.

Глухарі-самці крупніші від самок (вага самців 5—5,6 кг, самок — 2,3—2,6 кг) і мають яскравіше пір'я. У самок пір'я рябе, і вони мало помітні під час насиджування яєць. Гнізда, до того ж досить примітивні, роблять на землі. Самці не беруть ніякої участі у будівництві гнізда, насиджуванні, виведенні цятценят та їх вихованні. Все це роблять тільки самки. Місце для

Рис. 4. Поширення куроподібних птахів: 1 — глухар; 2 — тетерев; 3 — рябчик;
4 — фазан; 5 — куріпка сіра; 6 — перепел; 7 — місце випуску куріпки скельної для акліматизації.

Рис. 3. Токующий глухар.

гнізда вибирають під пеньками, кущами, величезними брилами каміння, в невеликих заглибинах і вимощують їх сухим листям, мохом, гілочками. До середини травня закінчують відкладати яйця. В одному гнізді буває 10, рідко 14—16 яєць. Після 21—23 добового насиджування вилуплюються пташенята, які обсохнувши залишають гніздо і разом з самкою тримаються густих зарослей підліска.

Протягом 12—15 діб пташенята живляться переважно тваринною їжею, потім поступово переходять на рослинну, знімаються на крила і злітають на дерева.

З другої половини літа птахи живляться переважно лісовими ягодами (суніця, малина, чорниця, брусниця, пізніше — горобина та ін.). Зимую і весною основною їх їжею є хвоя: птахи сидять переважно на деревах. Інколи ночують під снігом цілими виводками, які розпадаються наприкінці зими.

Глухарів у кінці XIX ст. було багато, про що свідчать дані, опубліковані на початку нашого століття в журналі «Лісівницькі листи».

Тепер їх небагато тому, що мало старих і перестійних хвойних лісів, а молоді і середньовічні ялиники птахи

не заселяють. У Карпатах, як і по всій території України, полювання на глухаря заборонено. Через малу кількість птах охороняється цілорічно уже понад 25 років. Проте помітного позитивного результату від цього немає. Пояснюється це недостатньою охороною місць, де він перебуває (вирубання старих і перестійних хвойних лісів, відсутність спеціальних резерватів, наявність хижаків). Терпить глухар і від браконьєрів, хоч м'ясо його невисокої якості.

Північно-європейський тетерев (*Lyrurus tetrix tetrix* L.) — осілий птах, тримається переважно верхньої межі хвойного лісу, полян та галявин, річкових долин і струмків. Відомий також в Передкарпатті. Вага самця 1,5—2,1 кг, самки — 1—1,3 кг. Пір'я у самця чорне з металічним блиском, хвіст лірovidної форми і знизу білий, над очима у птаха яскраво-червоні смуги — «брови», на крилах — 3 світлих плями. У самки пір'я рудувате з темними поперечними плямами.

У Карпатах через обмежену кількість тетерев зимових зграй майже не утворює. На початку березня у птахів починається токування, яке проявляється в особливих рухах, позах, вигинанні дугою крил, розпусканні віялом хвоста, підстрибуванні, співах, криках та бійках. Токування розпочинається незадовго до світанку і триває 2—3 години. Для цього самці вибирають у хвойному лісі галявину з проталинами, де в затінках ще зберігається сніг. Токування передує спаровуванню.

Самки участі в токуваннях не беруть. Після парування вони будують гніздо на землі, в невеликій виїмці, під укриттям бурелому, вітровалу, каміння, пеньків. Вимощують гніздо сухим мохом, листям, стеблами. Кількість яєць у кладці не перевищує 16, найчастіше 6—7. Після 23—25-денного насиджування вилуплюються пташенята і через кілька годин залишають гніздо. Тримаються зарослів, швидко ростуть, уже через 8—12 діб здатні перелітати на короткі віддалі. Восени виводки розпадаються. На зиму птахи об'єднуються в зимові групи по 10—20 особин, сидять переважно на деревах, але поживу до випадання снігу шукають ще на землі. З випаданням глибокого снігу, їжу (бруньки, сережки, пагінці берези, сережки вільхи) шукають на деревах, але на ночівлю інколи ховаються під глибокий сніг, де часто стають здобиччю хижих звірів, зокрема куніці, або тхора.

Рябчик середньоевропейський (самець і самка).

Тетерев — рідкісний птах Карпат. Всебічної охорони заслуговує як сам вид, так і місця його гніздувань та зимівлі.

Середньоевропейський рябчик (*Tetrastes bonasia gpestris* Brehm.) — звичайний осілий птах, поширений у хвойних і листяних гірськокарпатських лісах від річкових долин до верхньої межі лісу на висоті 1200—1600 м над рівнем моря. Пір'я у самців бурувато-сіре, крила з чорними штрихами, на голові чуб. У самок пір'я рудувате. Довжина тіла рябчика 24,5 см, вага 0,3—0,5 кг. У кінці лютого (на південних мегахсилах) та в березні (на північно-східних) у рябчиків зимові групи розпадаються і розпочинаються шлюбні ігри, які супроводжуються характерним свистом. Самки мостять гнізда в щілинах під пеньками та хмизом і вистеляють їх сухими стебельцями трав, листям, мохом. Повна кладка (до 15 яєць, частіше 7—9) закінчується в останній декаді квітня. Після 20—21-денного насиджування з'являються пташенята, які у серпні досягають розмірів і ваги дорослих.

Чисельність рябчика у Карпатах залежить від урожаю букових горіхів та інших кормів. У роки, коли кількість птаха збільшується, на нього варто організовувати спортивне полювання за ліцензіями або спеціальними дозволами.

М'ясо рябчика дуже високих смакових якостей набуває з другої половини літа і протягом осені, коли він живиться переважно ягодами, комахами та різним насінням дерев і кущів.

Фазан (*Phasianus colchicus* L.) поширений тільки на Закарпатській низовині і передгір'ї. Спроби розселити цього птаха в горах, а також у Передкарпатті, не мали успіху. Самці дещо крупніші (їх вага 1—1,5 кг), ніж самки (0,6—1,15 кг), пір'я в них яскравіше. У самок — рябе, що добре маскує їх при виведенні пташенят.

Фазан — осілий птах, полігам, гніздиться на землі в густих зарослях підліску, на узліссях та зріджених дібровах. У кладці до 22 яєць. Насиджує самка протягом 21—25 днів. Переважно у травні з'являються пташенята, які швидко ростуть і до кінця літа досягають розмірів дорослих. Живляться насінням, ягодами, бруньками кущів і дерев, а також комахами, серед яких чимало шкідників землеробства і лісівництва.

У Закарпатську область фазанів завезли вперше в 1923 р. Природним шляхом цей птах розмножується дуже повільно. Тому для збільшення його кількості на Закарпатті до 1938 р. було кілька дрібних штучних розплідників. Потім протягом 20 років (1938—1958) фазана штучно не розводили. Лише в 1959 р. його почали розводити в Доброньському лісництві Ужгородського району, в 1962—1969 рр. — в Чизайському лісництві Берегівського району. З 1969 р. фазана розводять у Шаланківському лісництві Виноградівського району.

В Доброньському і Чизайському розплідниках для насиджування використовували свійських курей, а молодняк, після вирощування у вольєрах, випускали в угіддя. Але ці розплідники розміщувались у вологих місцях, що викликало високий падіж молодняка. Вони були нерентабельні, тому їх ліквідували.

Шаланківський розплідник використовує для інкубації апарати типу «Вікторія» потужністю на 800 яєць. Вихід пташенят в цьому розпліднику досягає 50%. Це досить високий показник, якщо врахувати, що вихід фазанят у господарствах Угорщини і Чехословаччини

жчий, хоч там досвід у штучному розведенні фазана великий. Шаланківське господарство слід берегти від небезпечних інфекцій, особливо «пташиної чуми», а також більше приділяти уваги утриманню маточного поголів'я, особливо молодих самок, що приступають до першого відкладання яєць. Були випадки загибелі самок при першій яйцекладці від розриву клоаки. Гинули надто відгодовані, ожирілі.

Шаланківське господарство повинно стати розплідником фазана не тільки для Закарпатської, але й для інших областей України. Вартість ліцензії на відстріл фазана повинна встановлюватись щороку залежно від витрат господарства на його розведення.

Куріпка сіра (*Perdix perdix perdix* L.) — осілий птах, поширений на сіножатях, луках, узліссях, зріджених лісах, в долинах рік і безлісних гірських схилах. Суцільних лісових масивів уникає. Часто зустрічається на Закарпатських передгір'ях і низинах, де заселяє сади, виноградники, балки, вкриті чагарником, а також діброви. У кінці літа збирається у зграї і мандрує протягом осені й зими в пошуках кормів та зручних укрить. Вага 0,3—0,4 кг.

Розмножуватись починає у травні, гніздиться на землі. Відкладання яєць (25 штук) закінчує у кінці травня, а в червні і липні вже зустрічаються самки з пташенятами. Виводки одно-дводенного віку часто зустрічаються на околиці Ужгорода. Протягом літа вони тримаються переважно площ, де посіяні багаторічні трави, злакові культури і поїдають велику кількість шкідників сільськогосподарських культур. У кінці жовтня молоді пташенята досягають розмірів дорослих.

Куріпка — промисловий птах Карпат. При відповідній охороні, особливо в глибокосніжні зими, підгодовуванні, регуляції чисельності хижаків, на неї в окремі роки можна дозволити полювання. При цьому велике значення має встановлення норм відстрілу щороку та строків промислу. Проте, поки що в Карпатах полювання на куріпку, як і на всіх інших куроподібних птахів, заборонено. Щороку восени на певну кількість куріпок (а також рябчиків) можна полювати, маючи на увазі, що буде відстріляна та частина популяції, яка протягом зими загине від різних причин.

Поряд з цим, потрібно приділити увагу штучному розведенню куріпки. Висока щорічна чисельність цих

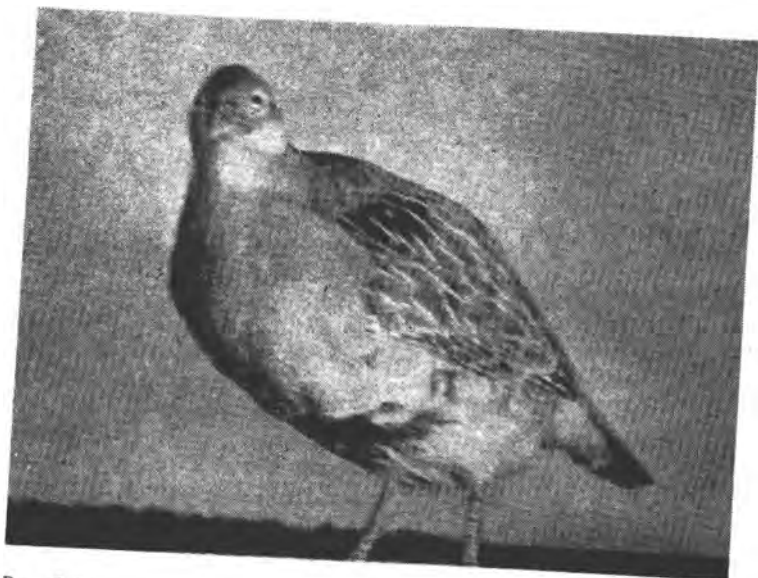

Рис. 6. Куріпка сіра.

птахів на Закарпатській низовині, особливо в районах суміжних з Угорщиною і Чехословаччиною, пояснюється переселенням їх сюди із господарств, де куріпок розводять штучно (Східно-Словацький край та ін.).

Перепел (*Coturnix coturnix coturnix* L.) — дрібний, порівняно з іншими куроподібними, птах. Вага його не перевищує 150 г. Перепел тільки гніздовий птах. Поширений на відкритих угіддях, у гори підіймається до висоти 500—900 м над рівнем моря. На зиму відлітає на південь, де сніги неглибокі. Під час осінніх міграцій на південь більше пересувається пішки, ніж летить. Тому в цей період його дуже легко ловити сітками.

У квітні відразу після повернення з півдня починає розмножуватись. Самці під час розмноження тримаються гніздової території і виспівують свою характерну пісню, переважно вночі, в розпалі токування, і вдень чути «поть-полоть».

Гніздяться птахи на сіножатях, луках, узліссях, на пустирях, орних землях та інших угіддях. У гнізда відкладають до 20 яєць. Переважно в червні і першій поло-

зні липня з'являються пташенята. У серпні інколи бувають повторні кладки. Після 18-добового насиджування вилуплюються пташенята, що майже відразу після засихання залишають гніздо і разом з самою мандрують у пошуках корму. Виводки тримаються разом до початку перельоту на південь, пізніше розпадаються, і птахи живуть поодиночі.

Живиться перепел як рослинною, так і тваринною їжею, переважно комахами, насінням, зерном. Молоді птахи у перші дні життя поїдають виключно комах, їх личинок і лялечок, в тиждневому віці здатні перепурхувати, в тринадцятому — літати.

Перепел численний на Закарпатській низовині та Передкарпатті, але на нього не полюють. Це — корисний птах для землеробства. Він поїдає шкідливих комах, збирає зерно, падалицю та насіння бур'янів.

Про перепела, як і куріпку, слід турбуватися. Більше уваги потрібно приділяти штучному розмноженню цих видів і охороняти їх під час механізованого збирання трав та хлібів, захищати від отрутохімікатів, насаджувати яйгідні кущі на пустирях, цілинах і балках. Куці відіграють протиерозійну роль, тому видаляти їх із площ орних земель недоцільно, навіть шкідливо.

ГОЛУБОПОДІБНІ — *Columbae*

Голуб-синяк, або європейський лісовий голуб (*Columba oenas oenas* L.) — корисний лісовий птах Карпат. Прилітає в березні, гніздові пари утворює ще на зимівлі, гніздиться в дуплах листяних і хвойних дерев. У повній кладці, яка закінчується у кінці квітня, є 2 яйця. Повторні кладки на Закарпатті бувають у червні. Живиться зерном та насінням культурних і диких рослин, збирає зерна падалиці. Дуже обережний і лякливий, особливо під час гніздування. Відлітає на зимівлю в жовтні.

Голуб-припутень, або європейський в'яхир (*Columba palumbus palumbus* L.). Звичайний гніздовий птах, переважно листяних лісів, часто зустрічається в гірських букових та низинних дубових лісах.

Весною прилітає дещо пізніше від голуба-синяка, оселяється парами, гнізда влаштовує в розгалуженні гілок на високих деревах. У квітні відкладає два яйця.

Рис. 7. Поширення голубоподібних; 1 — голуб-синяк; 2 — припутень; 3 — горлиця звичайна; 4 — горлиця кільчаста.

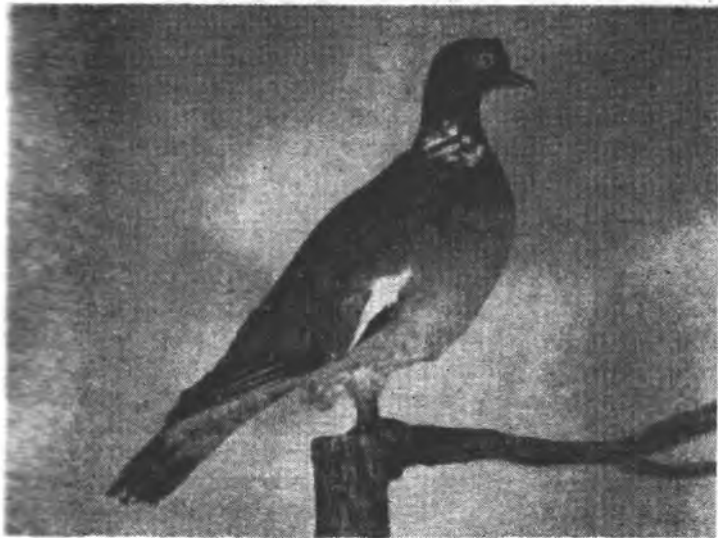

Рис. 8. Припутень.

В Закарпатських низинних лісах у червні повторні кладки відмічають рідко. Відлітає у жовтні. Живиться зерном і насінням.

Горлиця звичайна (*Streptopelia turtur turtur* L.) — численний гніздовий птах Закарпатської низовини, передгір'їв, міжгірних річкових долин, а також Передкарпаття.

Після повернення з півдня (квітень, травень) гніздиться парами, інколи невеликими колоніями в садах, на вишгородниках, узліссях, часто в дубових низинних лісах. Тримається культурних угідь. Пташенят виводить 2 рази на рік, у травні й липні. На південь відлітає у вересні.

Горлиця кільчата (*Streptopelia decaocto decaocto* Friv.). В 30-х роках цього століття поширилась із Балкан і Близького Сходу. Сьогодні в населених пунктах Закарпаття є дуже численним осілим птахом. Гніздиться на деревах (віддає перевагу хвойним), а також на карнизах будинків, підвіконнях та різних виступах. Гніздо завжди мостить відкритим.

Горлиця стала супутником людських осель, компонентом сіантропоної орнітофауни міст і сіл Карпат. Восени збирається у величезні зграї і мандрує в пошуках кормів у найближчі населені пункти, та їх околиці. Скупчується на токах, колгоспних дворах, елеваторах, смітниках. Ночує переважно на високих деревах.

ПАСТУШКОВІ — *Rallii*

Лиска (*Fulica atra atra* L.) поширена на заболочених, зарослих очеретом, водоймах Закарпаття і Передкарпаття. Рідко трапляється на водоймах передгір'їв та в горах.

На Закарпатті особливо численна на болотах під час весняно-осінніх перельотів. У теплі зими залишається у пониззях Латориці, Боржави та інших рік аж до весни. В зоомузєї Ужгородського університету є птахи, здобуті в січні на околицях сіл Лазів, Залужжя та ін.

На лисок варто полювати тільки під час весняно-осінніх перельотів. Вага дорослого птаха перевищує 700 г, м'ясо дуже корисне.

На Закарпаття лиски прилітають у лютому—березні, на Передкарпаття — у квітні та на початку травня. В кінці травня починають відкладати яйця — (до 9 штук). Гнізда мостять серед водяної рослинності, часто, на купинах біля води. Насиджують як самець, так і самка. Після 24-добового насиджування вилуплюються пташенята, які спочатку тримаються берегів водойм, а пізніше переходять до водяного способу життя. До жовтня досягають розмірів батьків і поступово відлітають на південь.

На початку серпня дорослі птахи линяють. На зимівлю відлітають у тепліші місця зграями, переважно при смерком.

Живиться лиска водяними рослинами, особливо їх насінням, а також комахами, серед яких є шкідники рибного господарства.

Меліорацією заболочених угідь були значно скорочені території, зручні для гніздування і життя цих птахів. Проте і на тих угіддях, що залишились, при відповідній охороні, можна домогтись збільшення їх кількості.

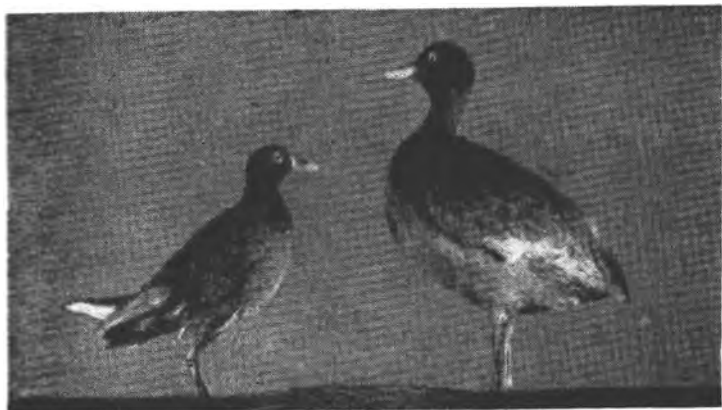

Рис. 9. Лиска (справа) і водяна курочка (зліва).

Водяна курочка (*Gallinula chloropus chloropus* L.) поширена на водоймах, де є болотні рослини. Найчастіше зустрічається в Закарпатській низовині, де порівняно багато водойм, любить стариці серед дубових лісів. На початку березня на Закарпатті і в кінці березня у Передкарпатті водяні курочки уже займають гніздову територію. Повні кладки яєць (6—10) з'являються переважно у кінці травня, в Передкарпатті — в червні. Яйця рудуватого кольору з сірими і рудими плямами. Насиджують їх і самець, і самка протягом 19—22 днів. Пташенята, як і дорослі, добре пірнають, активні переважно присмерком. Відлітають у жовтні, деякі залишаються до грудня. В затяжні теплі осені і зими інколи зимують.

Полюють на водяну курочку під час весняно-осінніх перельотів, коли вона найбільш численна на заболочених старицях. М'ясо за смаком схоже на інших водяних і біляводяних птахів. Вага до 350 г. Дорослі мають на лобі заокруглену червону шкірясту облямівку. Живиться водяними та біляводяними тваринками, здебільшого безхребетними.

Деркач (*Sorex sorex sorex* L.) поширений на вологих і заболочених угіддях, переважно на луках і сіножатях низин і передгірних річкових долин. Підіймається в гори до 1000 м над рівнем моря. Прилітає на Закарпатську

Рис. 10. Поширення пастушкових птахів: 1 — лиска; 2 — водяна курочка; 3 — деркач.

низовину в середині квітня, а в Передкарпаття — у травні і відразу в'є в траві гніздо, у яке в червні відкладає 6—11 яєць. Вони зеленувато-білого кольору з рудувато-бурими і сірватими плямами. Після 16—18 днів вилуплюються пташенята, вкриті чорнуватим пухом. Брови, шия спереду і zob, а також груди у них не сірі, як у дорослих птахів, а руді. На зимівлю відлітають у вересні і першій половині жовтня.

Живляться комахами та іншими безхребетними. Численність мала. На деркачів можна полювати під час осінньо-весняних перельотів і жировак на Закарпатській низовині та на заболочених угіддях Передкарпаття.

КУЛИКОПОДІБНІ — *Limicolae*

Чайка [чибіс] (*Vanellus vanellus vanellus* L.) поширена в Закарпатській низовині та в Передкарпатті на вологих, заболочених угіддях. Виявлена також у міжгірних долинах. Чайка — звичайний гніздовий птах і надзвичайно численна під час весняно-осінніх перельотів.

На Закарпатську низовину чайки прилітають у лютому. В теплі безморозні і безсніжні зими, коли досить кормів, вони залишаються тут на всю зиму. У Передкарпаття чайки прилітають у березні.

Гніздяться птахи невеликими колоніями біля боліт, річок, стариць, озер та інших водойм. Гніздо мостять на землі, де немає високої рослинності. В повній кладці, яка на Закарпатті закінчується уже в квітні, здебільшого буває 4 яйця. У Передкарпатті чайки відкладають яйця у травні. Вони буруватого кольору з крупними чорно-бурими плямами. У серпні пташенята набувають розмірів дорослих, а у вересні збираються в зграї і відлітають. Живляться чайки різними комахами, в тому числі й шкідливими та біляводними безхребетними тваринками.

Вага птаха 225 г, м'ясо високоякісне, але полюють на нього мисливці рідко, вважаючи птаха корисним.

Вальдшнеп, або слуква (*Scolopax rusticola rusticola* L.) зустрічається не часто у лісах на висоті від 100—120 м над рівнем моря до 1200—1600 м. Птах величиною з голуба, з помітним довгим дзьобом. Численний під час весняно-осінніх перельотів.

Рис. 11. Поширення куликоподібних птахів: 1 — чайка; 2 — вальдшнеп (слуква); 3 — бекас; 4 — кроншнеп великий; 5 — дупель; 6 — турухтан; 7 — гаршнеп.

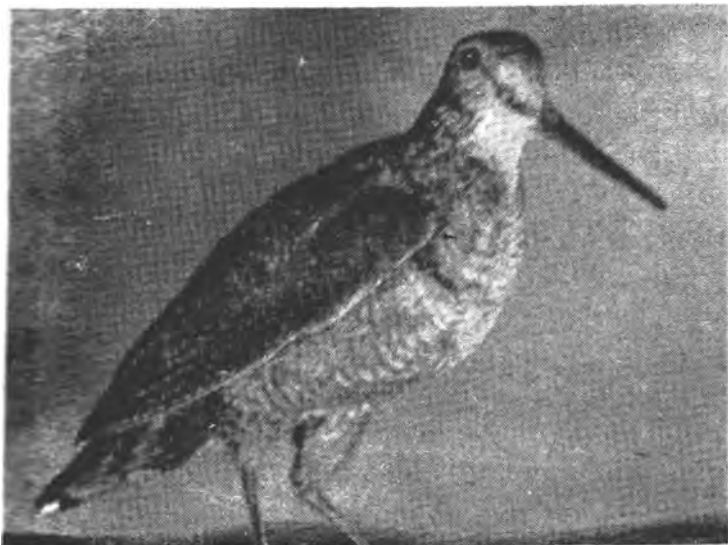

Рис. 12. Вальдшнеп (слуква).

У низинні ліси Закарпаття прилітає уже на початку березня. У гірські ліси, а також у Передкарпаття — тільки у квітні. Гніздиться на землі. Відкладає 2—4 яйця глинисто-бурого кольору з іржаво-бурими плямами. Самка насиджує 17—18 діб, у другій половині травня вилуплюються пташенята, які дуже швидко ростуть, досягаючи у червні ваги дорослих.

З гірських лісів птахи відлітають раніше, пізніше з низинних, де зустрічаються і в листопаді.

Живляться вальдшнепи земляними черв'яками, комахами, лісовими молюсками та іншими безхребетними.

Токування (тяга) вальдшнепів починається у другій половині березня в дубових лісах Закарпатської низовини і продовжується до кінця квітня (в горах). Під час тяги вальдшнепи літають здовж узлісь, над галявинами або вирубками з характерним криком, що нагадує скрекотання. Тяга починається відразу після заходу сонця і продовжується до повних присмерків, а на світанку відновлюється.

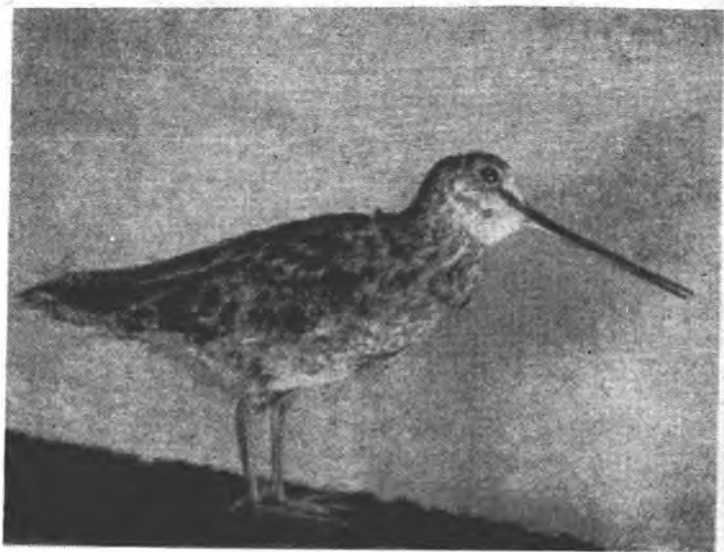

Рис. 13. Бекас.

Полюють на вальдшнепів під час весняно-осінніх перельотів і «на тягах».

Кроншнеп великий (*Numenius arquata arquata* L.) — крупний кулик вагою до 1 кг із вигнутим довгим дзьобом. Зустрічається під час весняно-осінніх перельотів. Це обережний птах. В окремі роки гніздиться у вологих хвойних гірських карпатських лісах.

Полюють на кроншнепів у березні при перельотах.

Бекас (*Capella gallinago gallinago* L.) поширений на низинах і міжгірних річкових долинах, де численний під час весняно-осінніх перельотів. На гніздування залишається в невеликій кількості. Гнізда мостить на землі біля водойм. Відкладає 4 крупні зеленувато-оливкового кольору з бурими плямами яйця. У травні, після 18-денного насиджування, з'являються пташенята, які уже в серпні стають дорослими. Відлітає в жовтні—листопаді, але зустрічається в Закарпатській низовині до середини грудня.

Бекас (вага до 150 г) є випадковою здобиччю мисливців восени при перельотах. Весною під час токуван-

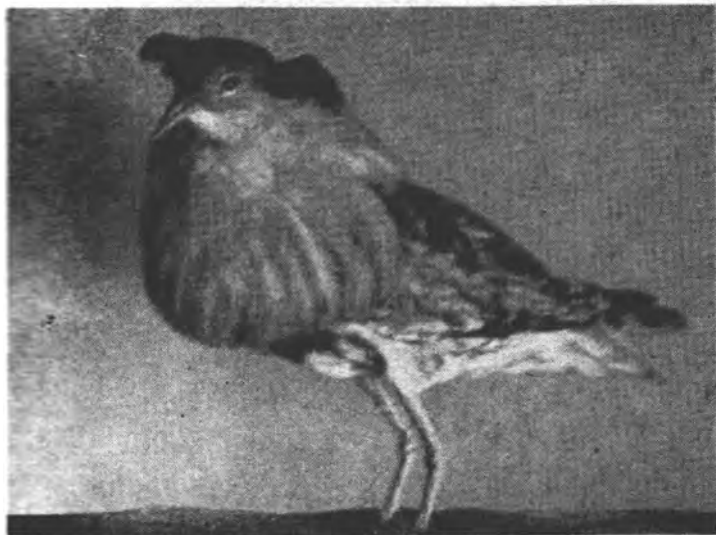

Рис. 14. Турухтан.

ня (березень), завдяки пікіруючому польоту, утворює серами хвоста характерний звук, що нагадує мекання.

Дупель (*Capella media media* L.) трапляється у Карпатах під час весняно-осінніх перельотів. Гніздиться тільки в окремі роки і в малій кількості в Закарпатській низовині та Передкарпатті. Схожий на бекаса, але трохи більший від нього, вага до 350 г.

Турухтан (*Philomachus pugnax pugnax* L.) — рідкісний птах. На Закарпатті здобутий протягом останнього століття біля 10 разів під час осінньо-весняних перельотів.

НОРЦЕПОДІБНІ — *Colymbi*

Норець великий, або чомга чи пірникоза (*Colymbus cristatus cristatus* L.). Гніздовий птах, який в Закарпатській низовині зустрічається рідко. Прилітає у кінці лютого. Гнізда влаштовує на водоймах, сильно зарослих болотною рослинністю. У травні з'являються повні кладки

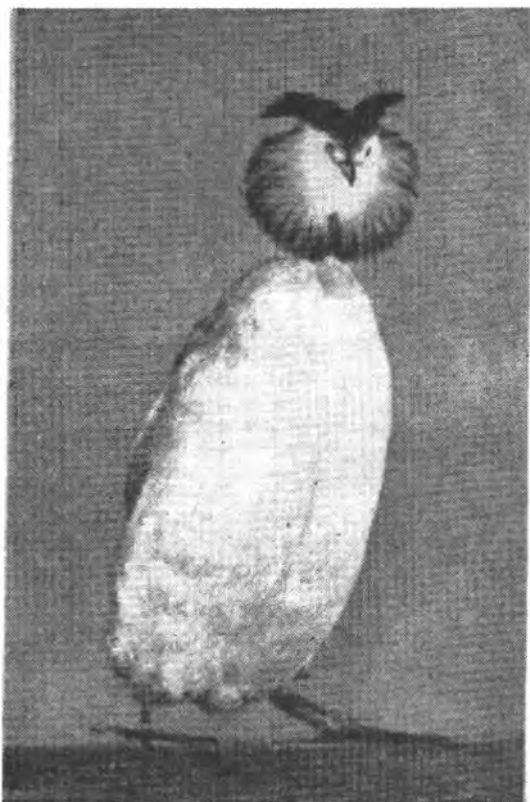

Рис. 15. Норець великий (чом-га).

з 3—4 яєць. Після 28-добового насиджування вилуплюються пташенята. Відлітає на зимівлю в жовтні—листопаді. Живиться дрібною рибою і різними водяними безхребетними. Вага 1,5 кг.

Норець малий (*Colymbus ruficollis ruficollis* Pall.) — рідкісний гніздовий птах Карпат. Гніздиться на стоячих або слабопроточних водоймах. Гніздо в'є серед прибережних болотних рослин, до яких його прив'язує. В повній кладці 3—6 яєць. Насиджують самець і самка протягом 18—20 діб. На зимівлю відлітає у вересні. Живиться різними водяними тваринками.

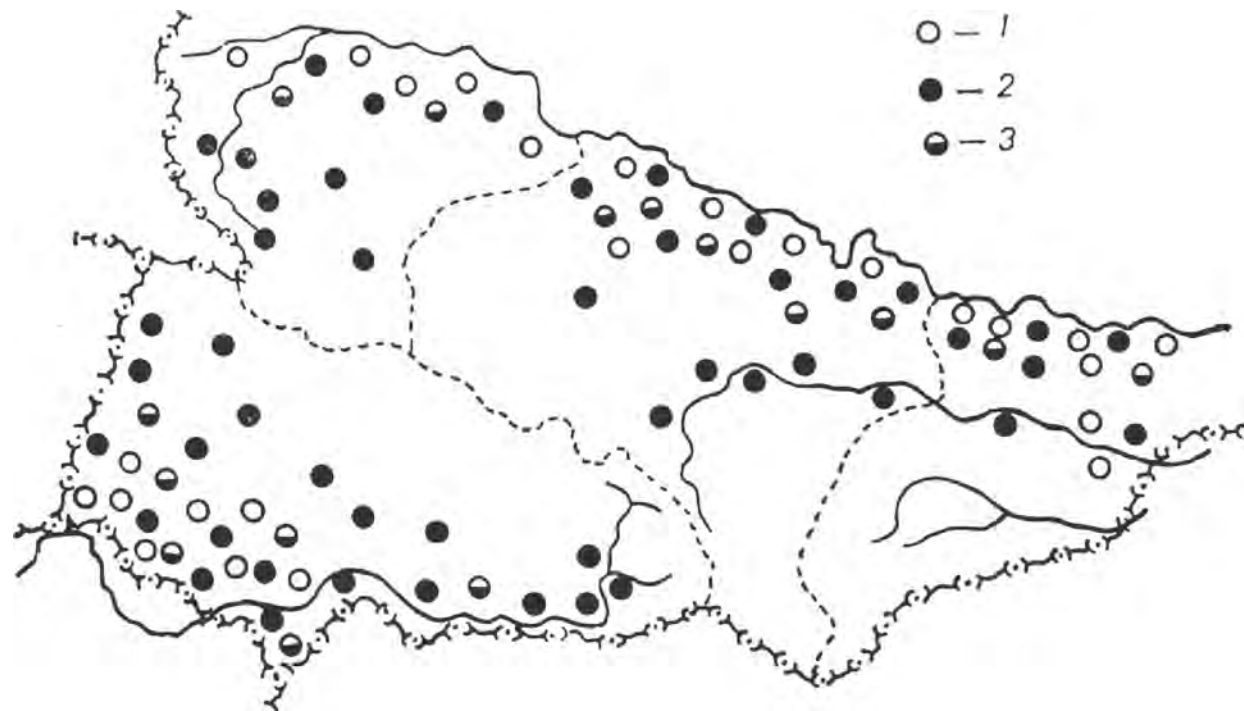

Рис. 16. Поширення норцеподібних птахів: 1 — норець великий; 2 — норець малий; 3 — норець чорношій.

Норець чорношій (*Colymbus caspicus caspicus* Hablizl) — звичайний гніздовий птах Карпат. Прилітає у кінці березня, на початку квітня. Гніздиться на стоячих і слабопротічних водоймах як низин, так і міжгірних річкових долин невеликими колоніями. Гнізда плаваючі, прикріплені до болотних рослин. Гнізда норця знаходили в горах на слабопроточних рукавах рік Латориці, Ужа, Тиси, Боржави, серед зарослей очерету. Насиджування триває біля 20 діб. Відлітає у жовтні. Живиться різними водяними тваринками, дрібною рибою.

ГУСЕПОДІБНІ — *Anseres*

Лебідь-кликун і лебідь-шипун (*Cygnus cygnus cygnus* L., *Cygnus olor olor* Gmelin). Обидва види рідкісні залітні птахи. У фондах і експозиціях зоомузею Ужгородського університету є кілька лебедів, знайдених зимою на водоймах Закарпаття дуже виснаженими або мертвими. Востаннє один лебідь-шипун був принесений в зоомузей зимою 1961 р. Його знайшли в Рахівському районі на річці Тисі ще живим, але дуже виснаженим, тому він швидко загинув. У його шлунку були рештки картоплі, вівса, а весь кишечник заповнений стрічковими червами. Під час перельотів хворі або поранені лебеді вимушені залишатись на зимівлю, але швидко гинуть від виснаження.

Гуска сіра (*Anser anser anser* L.) зустрічається майже виключно при перельотах весною і восени. На заболочених угіддях Закарпатської низовини (Серньє Мочар, Чоронда, Чіріпа, пониззя Латориці і Боржави), а також в заболочених заплавах Дністра, сіра гуска гніздилась раніше досить часто. В останні три десятиріччя гніздиться в окремі роки у пониззі ріки Латориці на старицях, зарослих очеретом та різними болотними рослинами.

Гнізда будує на важкодоступних для людей ділянках боліт і водойм, серед очерету. В повній кладці, яка з'являється у квітні або травні, буває до 6 яєць. Насиджує самка протягом 27—28 діб. Гусенята відразу після вилуплення і обсихання плавають з самкою по водоймі. Живляться як тваринною, так і рослинною їжею. Дорослі переважно годуються травами, озиминою, у другій половині літа і восени — зерном, насінням культурних

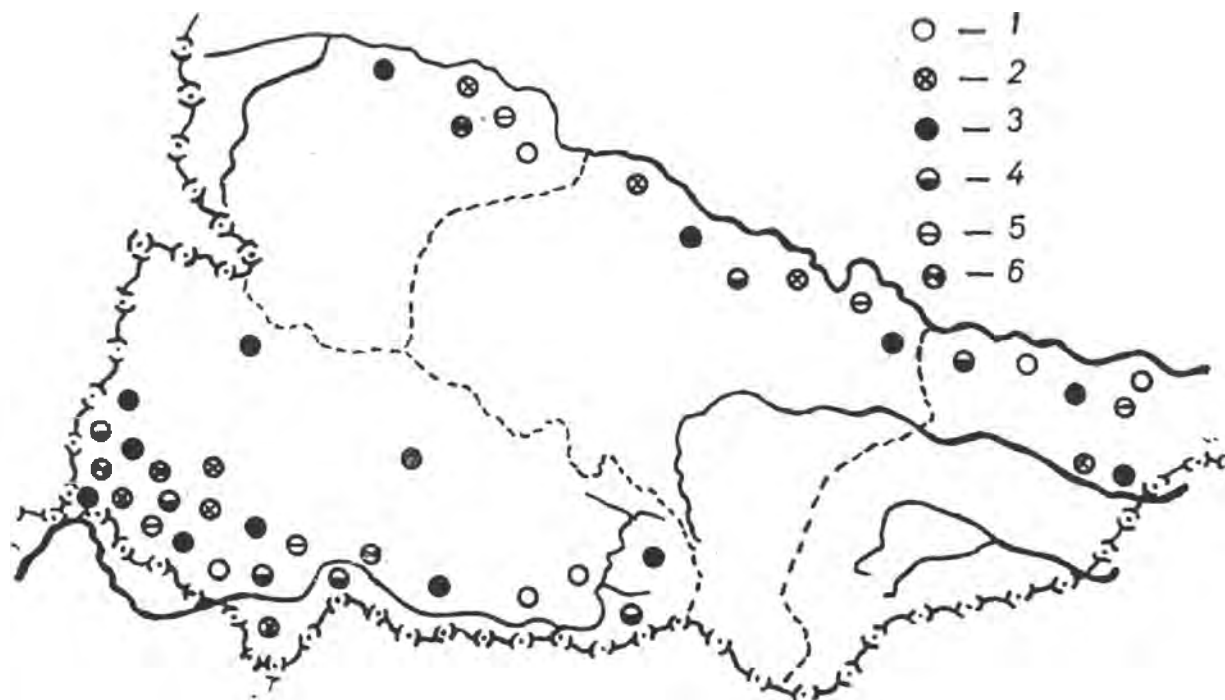

Рис. 17. Поширення гусеподібних, які трапляються при перельотах: 1 — лебідь-шипун; 2 — гуска сіра; 3 — гуменник; 4 — гуска велика білолоба; 5 — гуска мала білолоба; 6 — казарка червононога.

Рис. 18. Гуменник.

рослин, плодами, бульбами та коренеплодами. Вага до 5 кг.

У Закарпатті під час весняно-осінніх перельотів в окремі роки сіра гуска численна. В кінці лютого і протягом березня, птахи тимчасово поселяються в пониззях Латориці, очікуючи потепління. Характерна особливість поведінки гусей — вони не відлітають, поки Карпати вкриті снігом і повертаються тоді, коли під час перельоту помічають сніжні вершини Карпат.

Гуменник західний (*Anser fabalis fabalis* Lath.) — перелітна гуска. Восени (переважно в жовтні) птахи затримуються на різних угіддях, в тому числі і на субальпійських луках, де відпочивають і годуються, а потім летять далі на південь. Вага до 5 кг.

У дощову і туманну погоду гуси літають дуже низько, часто кружляють над полями і сідають. У жовтні 1961 р. табун гусей (понад 40 особин) сів уночі на стадіоні в Ужгороді, де і заночував, а на світанку полетів далі на південь. На гуменників полюють у листопаді, заманюючи їх на вибрані місця зерном, насінням,

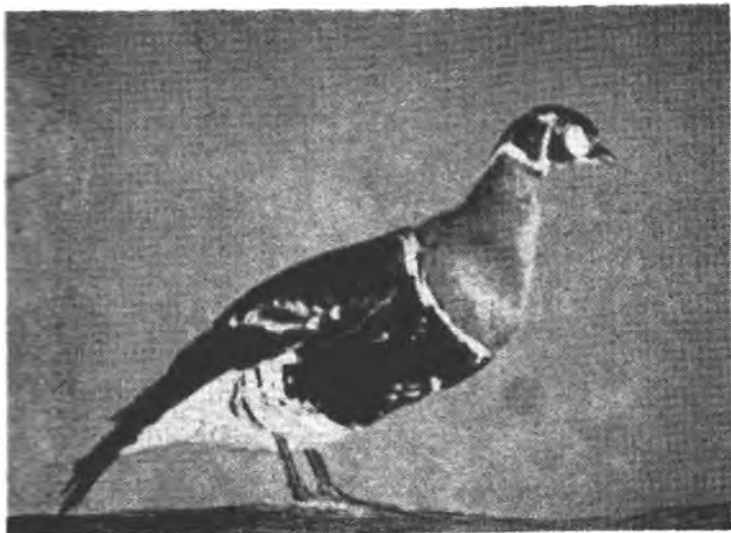

Рис. 19. Казарка червонозоба.

коренеплодами. Весною гуменники затримуються менше, ніж сірі гуси на Закарпатській низовині, відлітають на північ раніше. У фондах зоомузею Ужгородського університету є кілька особин, здобутих на Закарпатті на болотах, біля сіл Руські Комарівці, Глибоке, Добронь та інших.

Гуска велика білолоба (*Anser albifrons albifrons* Scop L.) зустрічається в Карпатах при весняно-осінніх перельотах, але не так часто як гуменник.

Казарка червонозоба (*Branta ruficollis ruficollis* Pall.) — рідкісний залітний птах зустрічався в Закарпатській низовині протягом кількох років. Інколи він ставав здобиччю мисливців.

Крижень (*Anas platyrhynchos platyrhynchos* L.) — крупна качка вагою до 2 кг, гніздиться в невеликій кількості в Закарпатській низовині і Передкарпатті. Під час осінньо-весняних перельотів кількість крижня помітно збільшується. У самця зимою і весною пір'я яскраве — голова і передня частина шиї металічно-зеленого кольору і відділена від бурої задньої частини

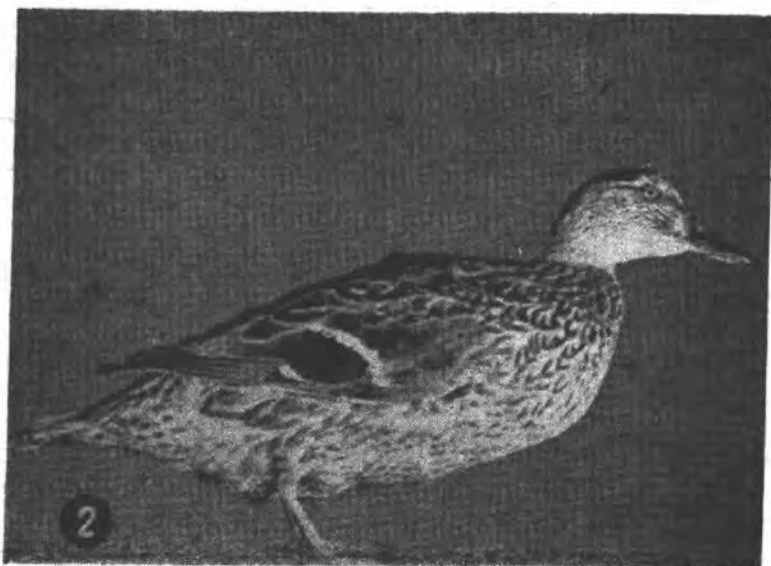

Рис. 20. Крижень (самець і самка).

білими кільцями. Воло і груди темно-каштанові, дзеркальце фіолетове, облямоване чорною і білою смужками, дзьоб зелений, лапки жовтуваті або червонуваті. Влітку самець схожий на самку, в якій пір'я буре, по краях — вохристе.

Прилітає в березні, гніздиться на купинах серед боліт, відкладає до 10 яєць. Після 28-добового насиджування самкою, в травні-червні вилуплюються каченята, які через 2 місяці здійснюються на крила. Линяють протягом серпня. У листопаді відлітають. Якщо ж водойми не замерзають, значна їх кількість зимує в Закарпатській низовині.

Живиться крижень переважно рослинною їжею, а літом тваринною (молюски, жаби, комахи, риба та ін.).

Полювання на крижня, як і на інших мисливських птахів під час перельотів, організоване недостатньо. Як весною, так і восени, в окремих угіддях крижень численний і на нього можна полювати.

Сіра качка, або нерозень (*Anas strepera strepera* L.). На незамерзаючих водоймах Закарпатської низовини зустрічається протягом усієї зими. Під час перельотів весною і восени її кількість помітно збільшується.

Розмножується у квітні. У гніздо відкладає до 10 яєць зеленуватого кольору. З появою каченят самець, який під час насиджування здебільшого тримається гніздової території, приєднується до виводка.

Із усіх качок нерозень є найбільш рослиноїдним, живиться надземними, надводними і підводними частинами рослин, насінням та ін.

Шилохвіст (*Anas acuta acuta* L.) — гніздовий птах Закарпаття і Передкарпаття. Часто зустрічається під час перельотів весною і восени на водоймах, болотах, старицях і пониженнях рік.

На Закарпаття прилітає у березні, в Передкарпаття — у квітні, відлітає протягом жовтня—листопада. Його гнізда знаходили на купинах серед заболочених лук, вербняків, на берегах рік, зокрема Латориці. Повні кладки (8—12 яєць) на Закарпатті з'являються у кінці квітня та в першій половині травня. На початку травня 1952 р. в околиці м. Чопа було відмічено самку, яка насиджувала. У кладці було 12 яєць. Яйця сірувато-зеленуватого кольору. Після 22—24-добового насиджування вилуплюються пташенята, які відразу можуть плавати разом з самкою. Гніздо, як і в інших качок,

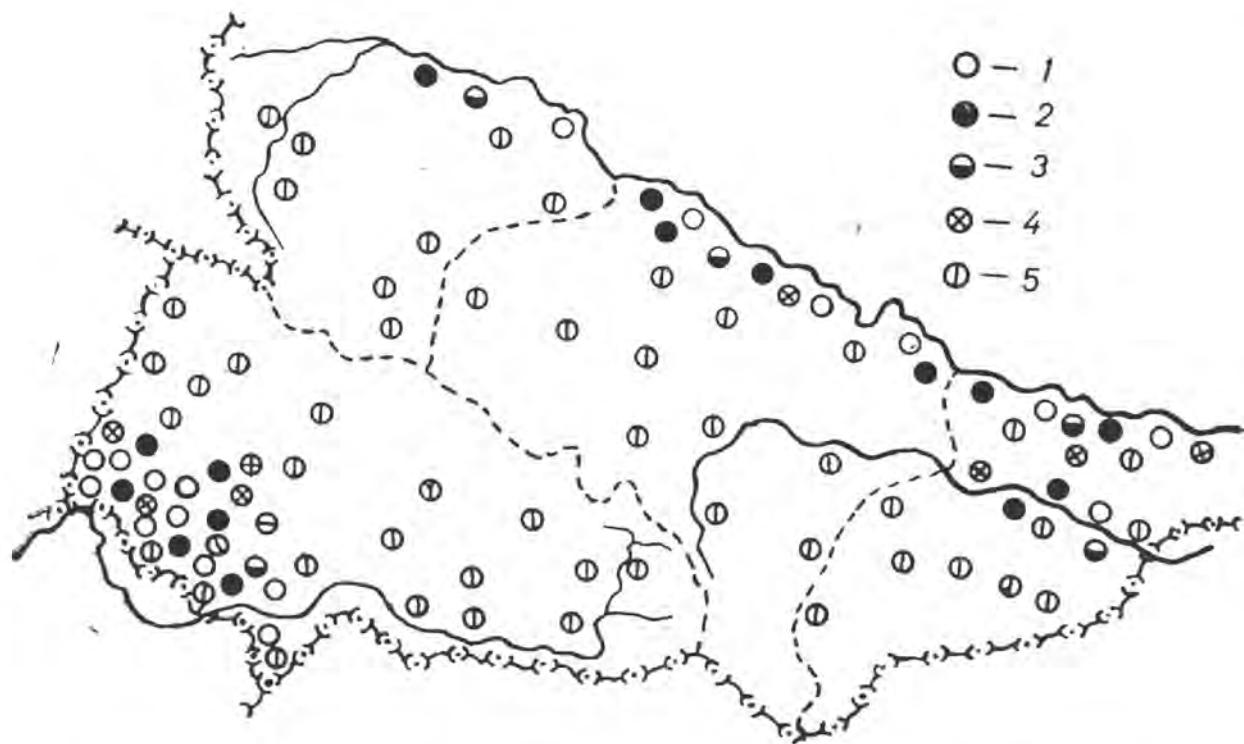

Рис. 21. Поширення качиних: 1 — крижень; 2 — нерозень; 3 — шилохвіст; 4 — широкоїска; 5 — чирок-тріскунок.

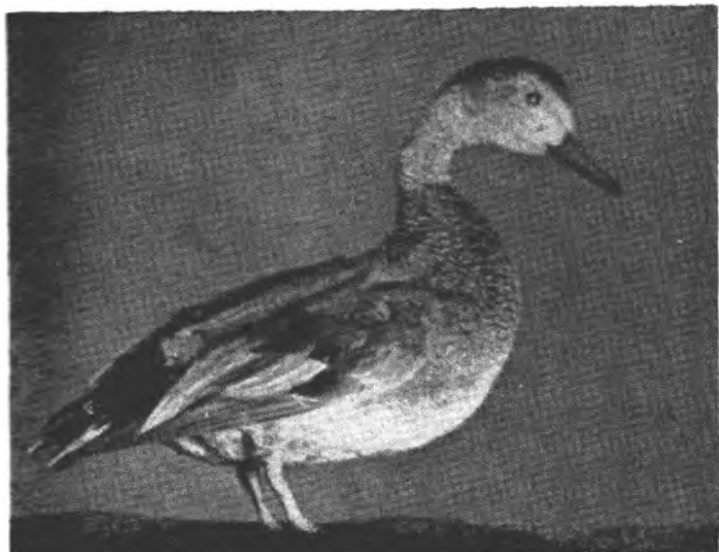

Рис. 22. Нерозень (сіра качка).

складається із стебел болотної рослинності, з середини вистелено пухом.

Живиться шилохвіст рослинною їжею, водяними і біляводяними тваринками. Цей птах зустрічається досить часто, особливо на Закарпатті. Під час перельотів на нього полюють.

Широконоска (*Anas clypeata clypeata* L.) — звичайний гніздовий птах Закарпатської низовини. В Передкарпатті гніздиться рідше. Прилітає в березні, гніздо мостить на землі, купинах, острівцях серед старниць, боліт та озер. Повні кладки із 8—14 яєць з'являються у травні. Насиджує самка (23—24 дні). Каченята досягають розмірів дорослих у вересні. Відлітають на зимівлю в жовтні. Під час весняно-осіннього перельоту Широконоска досить часто стає здобиччю мисливців.

Чирок-тріскунок (*Anas querquedula querquedula* L.) — дрібна качка вагою до 1,2 кг, поширена як на гірських, так і низинних водоймах, гніздиться біля рік, озер, боліт старниць, ставків та інших водойм. Живе в Карпатах зруглорічно. Зимує невеликими зграями на водоймах,

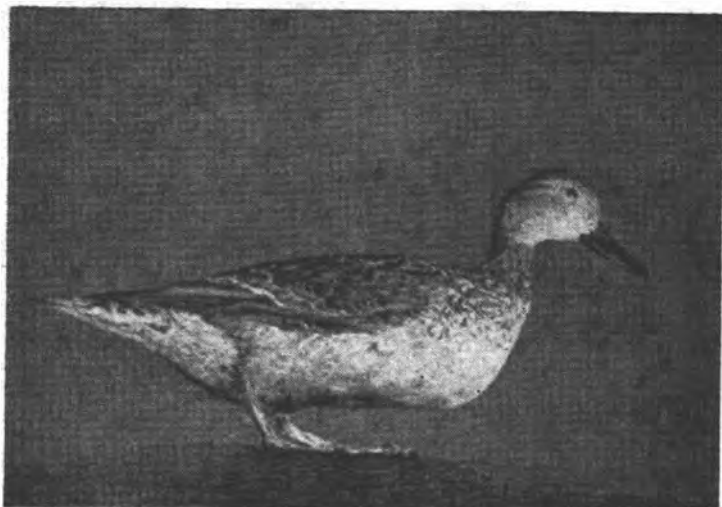

Рис. 23. Шилохвіст (самка).

якщо вони повністю не замерзають. Деякі відлітають на південь у другій половині грудня і в лютому прилітають. Чирок-тріскунок — одна із найчисленніших качок Карпат. Досить часто стає здобиччю мисливців. Гнізда мостить на землі, повні кладки на Закарпатті (6—9 яєць жовтуватого кольору) з'являються вже у квітні. Каченята вилуплюються в травні після 22—24-денного насиджування. Два місяці вони живуть разом з самкою, але уже в кінці липня добре літають, утворюють невеликі зграї, які можна спостерігати до грудня. До них часто приєднуються качки, що прилітають з півночі.

Живиться чирок-тріскунок переважно біляводною рослинністю, проте часто пізно восени і ранньою весною годується озиминою, вишукує корми на полях.

У фондах кафедри зоології і зоомузею Ужгородського університету зберігається біля 20 особин цієї качки, здобутих як у гірських, так і низинних районах Карпат.

Чирок-свистунок (*Anas crecca crecca* L.) — дрібна качка вагою менше 0,8 кг, поширена, як і попередній вид, на всіх водоймах Карпат, тільки зустрічається

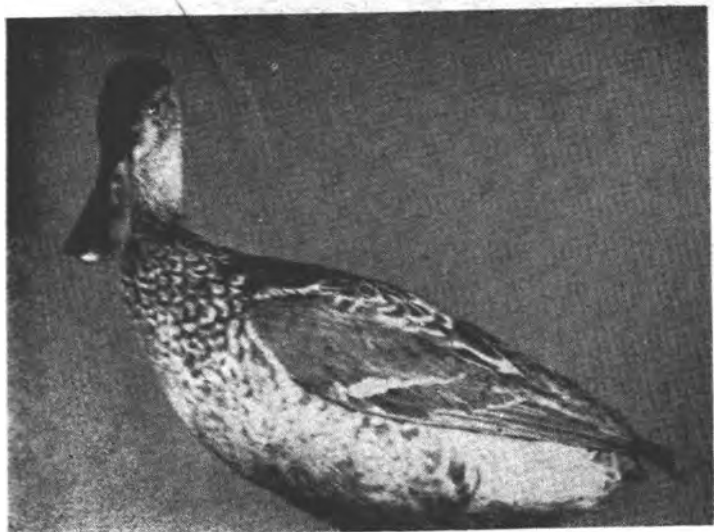

Рис. 24. Широконоска (самка).

значно рідше, ніж чирок-тріскунок. За способом життя мало чим відрізняється від попереднього. У кладці до 12 яєць глинястого кольору, насиджує 18—21 день. Зимом на Закарпатті майже не зустрічається, відлітає в жовтні. Першими вирушають в дорогу селезні, дещо пізніше самки з виводками. Восени під час перельотів на чирка-свистунка часто полюють мисливці.

Чернь білоока (*Aythya nyroca nyroca* Guld.) зустрічається на Закарпатті і Передкарпатті порівняно рідко. Під час весняно-осінніх перельотів частіше. На Закарпаття прилітає уже в лютому, в Передкарпаття — у середині березня. Гніздиться на землі біля водойм. Повні кладки (до 12 яєць зеленуватого кольору) на Закарпатті з'являються у квітні, в Передкарпатті — у травні. Після 28-добового насиджування, переважно в третій декаді травня і на початку червня, з'являються виводки. Відлітає у жовтні—листопаді. Живиться рослинною їжею. Чернь білоока є рідкісною здобиччю мисливців під час осінніх і весняних перельотів, коли її кількість дещо зростає за рахунок зграй, що прилітають з більш

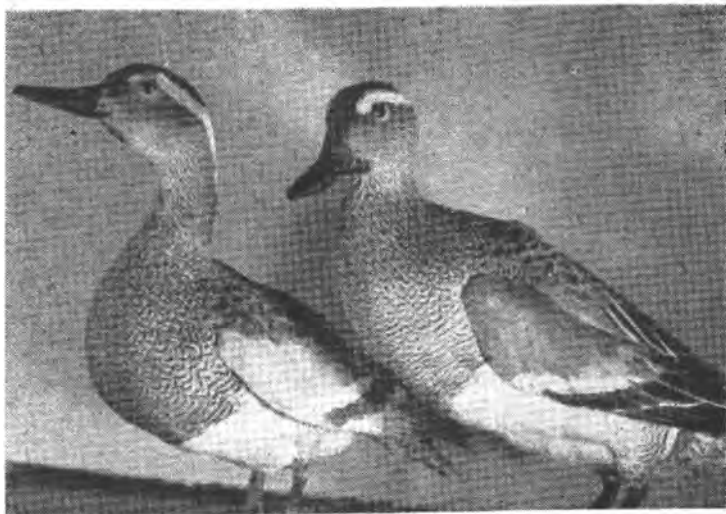

Рис. 25. Чирок-свиистунок (самці).

північних або південних широт і затримуються тут на водоймах кілька тижнів.

Чернь червоноголова (*Aythya ferina ferina* L.) рідко гніздиться на Закарпатській низовині і в Передкарпатті. Під час перельотів весною і восени цих качок стає дещо більше. Прилітає чернь червоноголова у кінці лютого або в середині березня. Гніздиться на землі біля боліт і водойм. Повні кладки із 10—12 яєць з'являються у кінці квітня або в травні. Після 22—24-денного насиджування з яєць вилуплюються каченята. Відлітають у листопаді—грудні. Живляться рослинною їжею.

Крохаль великий (*Mergus merganser merganser* L.) — рідкісна качка, яка лише в окремі роки гніздиться на Закарпатті.

Крім вищезгаданих качиних, які гніздяться в межах Закарпаття і Передкарпаття, під час перельотів тут зустрічаються ще багато інших видів, які час від часу стають здобиччю мисливців. У фондах кафедри зоології і зоомузею Ужгородського університету є чорна казарка, червона качка, свищ, чубата чернь, морська чернь, червононогий нирок, звичайний гоголь, чорний турпан,

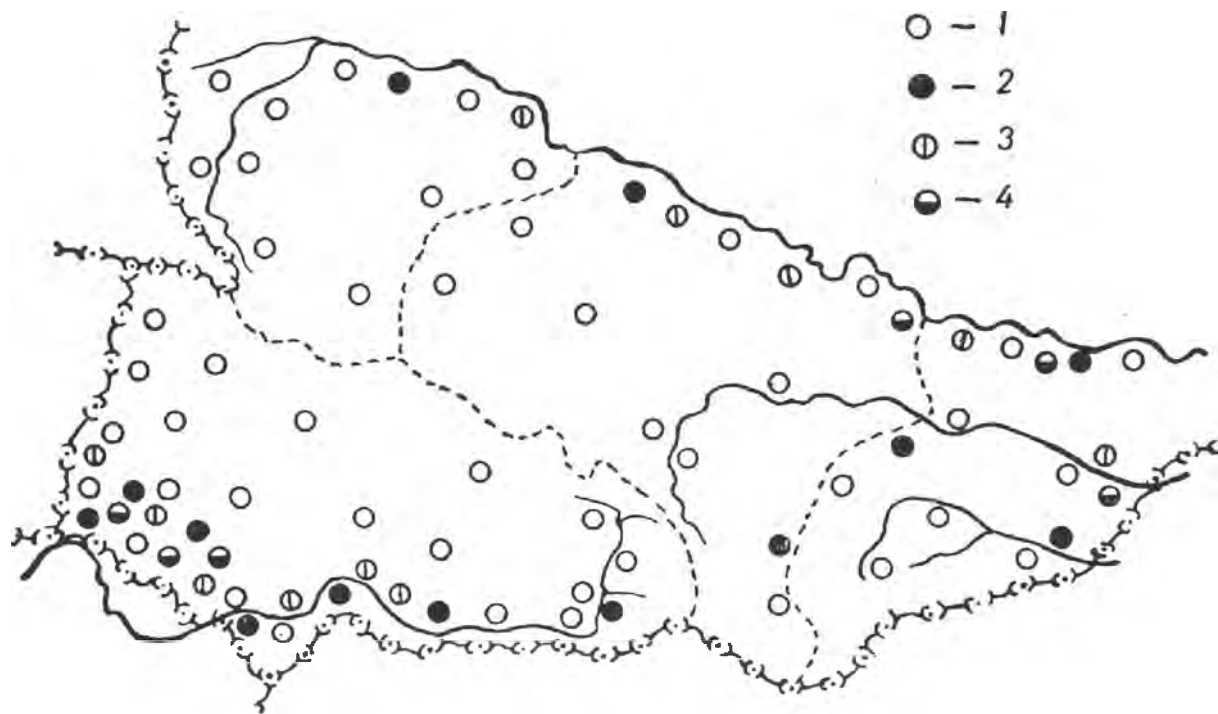

Рис. 26. Поширення качиних: 1 — чирок-свистунок; 2 — чернь білоока; 3 — чернь червоноголова; 4 — крохаль великий.

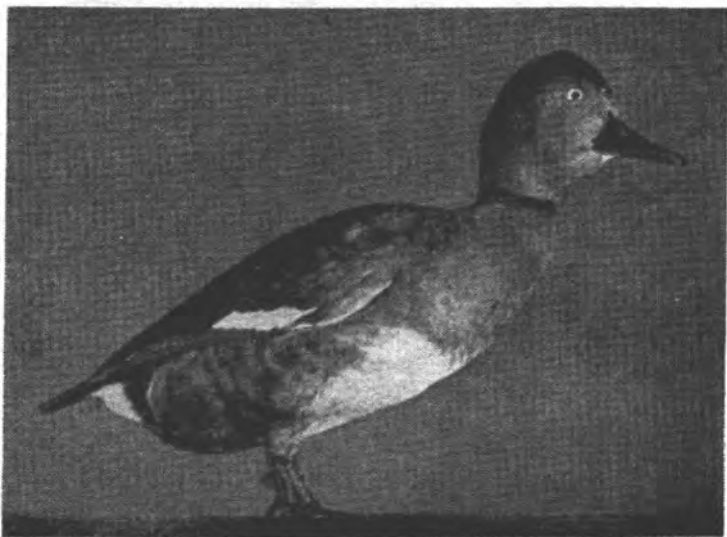

Рис. 27. Чернь білоока

синьга, савка, довгоносий крохаль, луток та інші, а із гусиних — гуска-піскун. Усі ці птахи здобуті на Закарпатті або Передкарпатті під час осінніх та весняних перельотів. Вони хоч і не гніздяться на території Українських Карпат, але в окремі роки, поряд із іншими перельотними видами, можуть бути об'єктами спортивного промислу..

ЛЕЛЕКОПОДІБНІ — *Gressores*

Чапля сіра (*Ardea cinerea cinerea* L.) поширена по всій території Карпат і на заболочених Придністровських поймах.

У Карпати прилітає у березні і відразу починає мостити гніздо. На Закарпатській низовині гніздиться невеликою колонією в міжгірних річкових долинах окремими парами. Гнізда великі, на високих деревах, вимощені із гілочок, а встелені дрібними пагінцями, м'якими травами і пухом. У повній кладці, що з'являється в другій

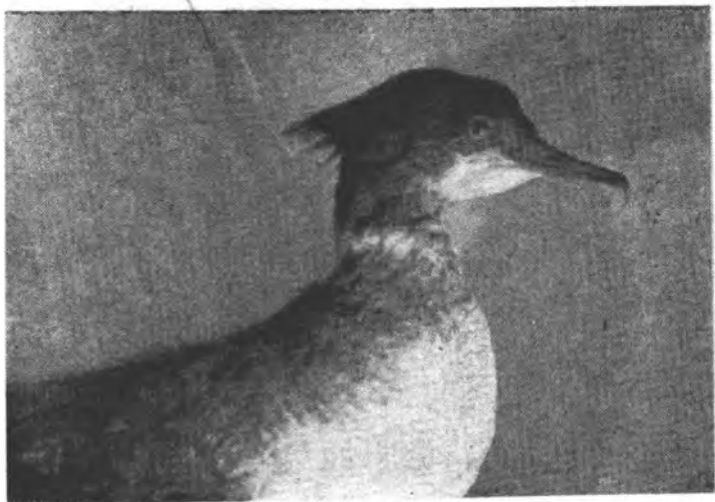

Рис. 28. Крохаль великий.

половині квітня, буває 3—5 блакитно-зеленуватих яєць. Насиджує як самка, так і самець 25 днів. Пташенята з'являються зовсім голі, сліпі, безпорадні, тому дорослі птахи годують їх протягом 2—2,5 місяців, аж поки малюки не починають самостійно літати. Восени птахи збираються в зграї і відлітають переважно в листопаді. Живляться рибою, жабами, раками, молюсками, полюють на мишей і полівок.

Чапля руда (*Ardea purpurea purpurea* L.) на Закарпатській низовині та в пониззях ріки Латориці гніздиться не щороку, а тільки у вологі роки, коли водами стариць вкрита значна площа річкової заплави. В останні 25 років чапля зустрічалась у 1952, 1956, 1960, 1961, 1963, 1966 і 1970 рр. Гніздиться окремими парами, рідко колоніями, на старицях, зарослих очеретом. Прилітає в березні, повні кладки (до 5 голубувато-зелених яєць) з'являються у травні. Насиджує і самка і самець протягом 28—30 діб, пташенята з'являються в червні. Відлітає на зимівлю у кінці серпня, рідко у вересні. Живиться переважно рибою.

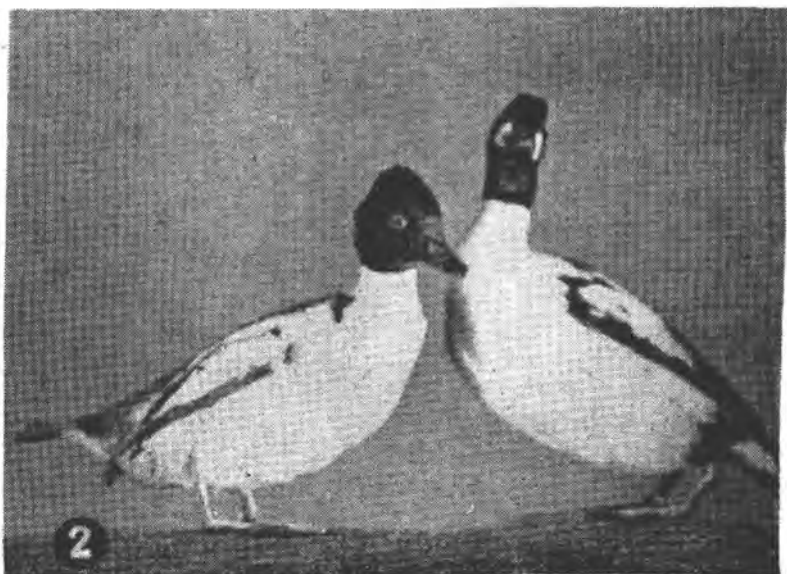
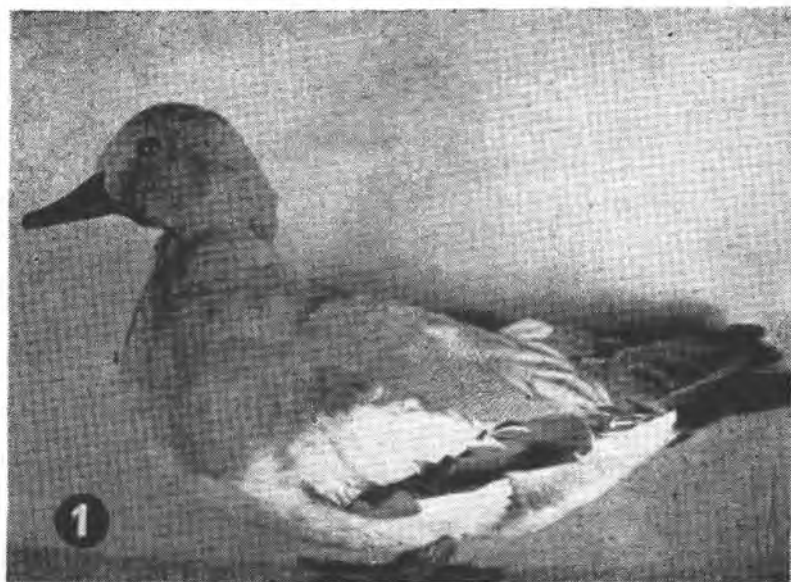

Рис. 29. Качині птахи: 1 — свищ; 2 — гоголь (самець і самка); 3 — чернь морська; 4 — луток (самець).

Рис. 30. Чапля сіра.

Квак (*Nycticorax nycticorax nycticorax* L.) — звичайний гніздовий птах Закарпатської низовини та Передкарпаття. Прилітає в кінці лютого на Закарпаття і в березні — на Передкарпаття.

Гніздиться квак парами, рідше колоніями на берегах річок, стариць, озер, ставків та інших водойм і боліт зарослих вербняками, вільшняками, дубовими та іншими вологолюбними кущами і деревами. Гніздо в'є на вербі, вільсі, дубі. У повній кладці, яка буває в травні, 4—5 яєць. Після 23-денного насиджування вилуплюються пташенята, які через півтора місяця можуть літати. Відлітає на зимівлю у жовтні.

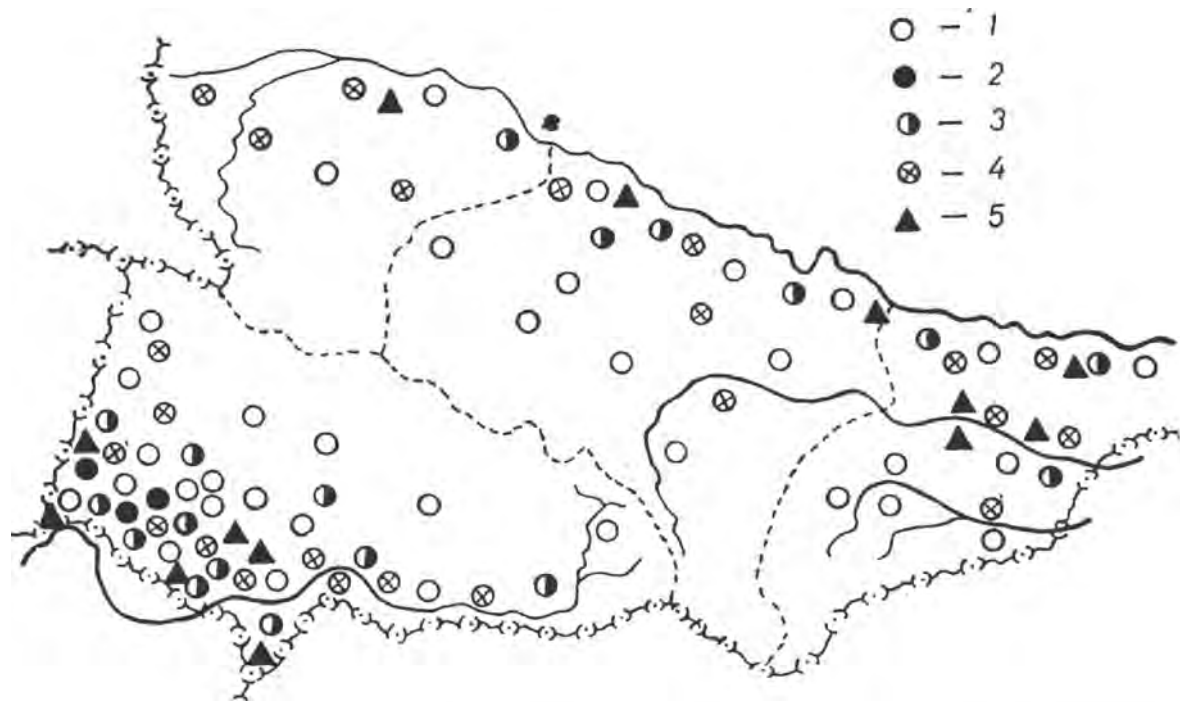

Рис. 31. Поширення голіногих птахів: 1 — чапля сіра; 2 — чапля руда; 3 — квак;
4 — малий бугай; 5 — північний бугай.

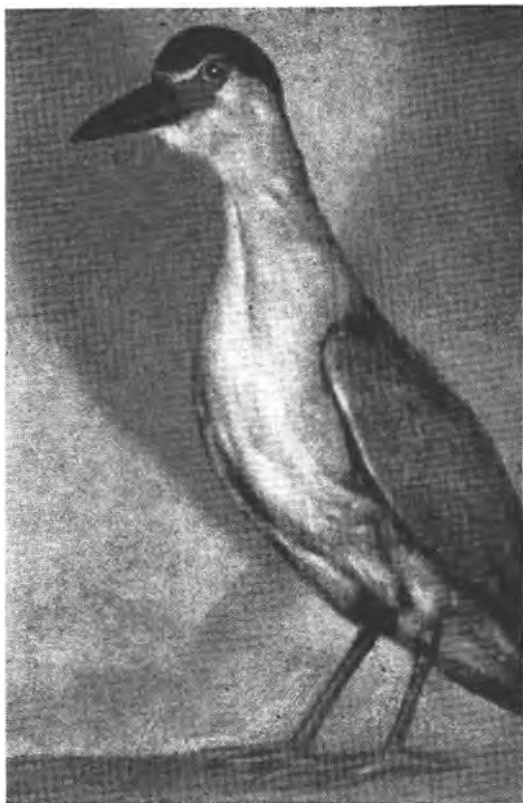

Рис. 32. Квак.

Бугайчик, або малий бугай (*Ixobrychus minutus minutus* L.) поширений у річкових долинах і низинах, заболочених угіддях. Звичайний гніздовий птах Закарпатської низовини та Придністровської заплави.

Прилітає на початку квітня, гнізда в'є на берегах боліт, стариць, ставків і річок, на купах очерету, кущах, деревах. Повні кладки із 4—7 яєць бувають у травні. Після 20-добового насиджування (переважно на початку червня) з'являються пташенята. На південь відлітає у серпні.

Північний бугай (*Botaurus stellaris stellaris* L.) — звичайний гніздовий птах Закарпатської низовини і Пе-

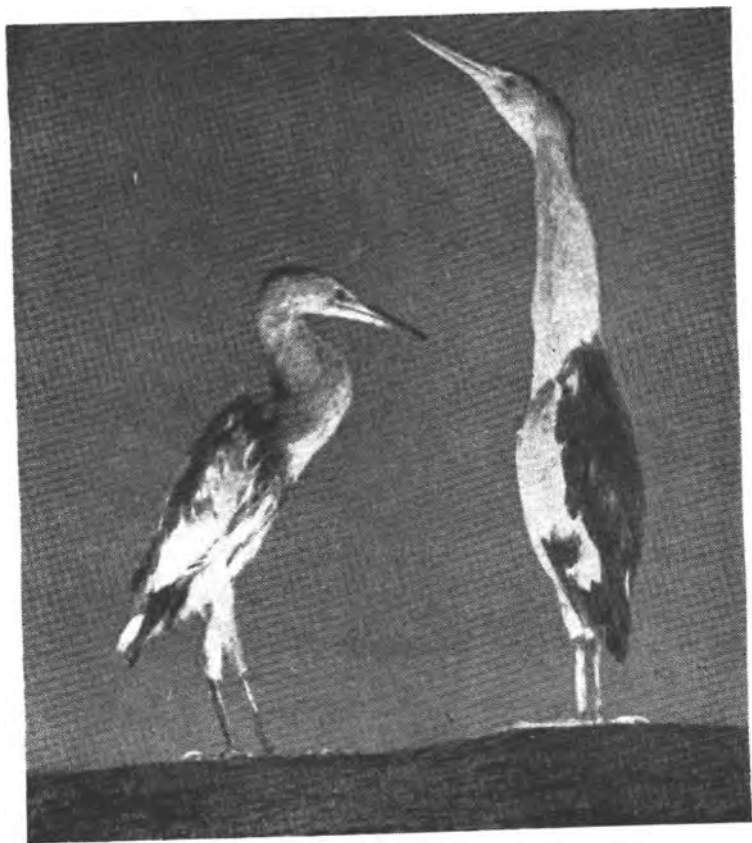

Рис. 33. Бугай малий, або бугайчик (самець і самка).

редкарпаття. На Закарпаття прилітає у другій половині березня, в Передкарпаття — у квітні. Гніздиться на болотах серед очерету, на старицях та водоймах. У повній кладці, яка з'являється у травні, буває 3—5 світло-оливкових яєць. Після 22—23-денного насиджування з'являються пташенята. Відлітає на південь у жовтні—листопаді. Живиться водяними і біляводними тваринками.

Рис. 34. Бугай
північний.

ПРОМИСЛОВІ ЗВІРІ

КОМАХОЇДНІ — Insectivora

Кріт (*Talpa europaea europaea* L., *T. e. brauneri* Satulip) — численний, дрібний звірок, довжина тіла 13—17 см, хвоста 3—4,5 см; вага 70—105 г. Самці дещо крупніші від самок. Гірські особини дрібніші.

Хутро відразу після линяння чорне з металічним блиском, але поступово в міру обламування та зношування стає сірувато-чорним.

Підземний спосіб життя звірка сприяє швидкому зношуванню хутра, тому кріт линяє весною, влітку і восе-

ни. На низинах весною линяє в другій половині січня — середині березня, літом в липні—серпні, восени — в листопаді—грудні. У горах весняне линяння розпочинається і закінчується на 10—20 днів пізніше, осіннє на 6—10 днів раніше.

Найбільше линяючих особин (35—100%) зустрічається в лютому, липні і листопаді.

Знання строків линяння має велике значення для промислу як крота, так і інших хутряних звірів. Шкурка звіра, здобутого під час линяння неповноцінна. Повноцінною є лише зимова шкурка, коли хутро найбільш зріле і тепле.

Поширений кріт від низин до субальпійського поясу включно в межах висот 100—1850—2000 м над рівнем моря. Надає перевагу потужним багатим на перегній і гумус ґрунтам. Часто зустрічається в міжгірних річкових долинах, на низинах і передгір'ях. Численний на гірських схилах вздовж узлісь, на лісових полянках та сіножатях. У горах, на полонинах ґрунти малопотужні, кам'яністі і зовсім несприятливі для життя крота. Взимку тут ґрунти глибоко промерзають і звірки часто гинуть.

Активний кріт протягом року, переважно вночі, вранці і надвечір. Проте активність залежить і від пори року, погоди, корму. Іжу здобуває в підземних коридорах, які прокладає від гніздової камери в різні напрямки. Глибина, на якій розміщуються кормові коридори (4—40—70 см) залежить від потужності ґрунту, рівня залягання материнських порід і ґрунтових вод та пори року. Довжина їх перевищує 100—150 м на кожну особину. В літні ночі кроти виходять на поверхню збирати комах і часто стають здобиччю сов.

Кількість кротовин або купин, викинутих кротом залежить від наявності корму в ґрунті. На ґрунтах, де мало кротовин зовсім немає кормів або вони зустрічаються рідко. Максимальні розміри однієї кротовини — 42×42 см, найбільша вага викинутого ґрунту — 17,4 кг. Максимальна кількість кротовин на 1 га 5—6 тис. (наприклад, у долині річки Тур'ї в 1962 р.).

Своїм способом життя кріт сприяє на гірських схилах ерозії ґрунтів. Викинуті ним купи ґрунту змиваються дощовими і сніговими водами.

Живиться кріт різними ґрунтовими тваринками, дощовими черв'яками, комахами, їх личинками, слизнями.

Аналізом 360 шлунків крота (із усіх сезонів року) встановлено, що рештки хітинового покриву комах становлять 92%¹, дощових черв'яків — 82%, інші — 5,2%. Серед з'їдених кротом комах переважали дротяники і личинки жуків (на луках), личинки травневого і червневого хрущів, зокрема, турунів (в лісах). При дослідженнях виявилось — він не їсть колорадських жуків та його личинок.

Розмножується кріт весною. Гніздові камери влаштовує на глибині 50—70 см від поверхні, гнізда вистилає шерстю. Парується в кінці лютого — середині березня (на Закарпатській низовині і на низинній частині Прут-Дністровського межиріччя). У квітні самки уже годують малят.

Молодих у вишлоді буває до 10, частіше 7. Малята ростуть швидко і з двомісячного віку починають самостійно шукати їжу в кормових коридорах, прокладених дорослими та поступово навчаються рити ґрунт.

У горах, залежно від висоти над рівнем моря, строки розмноження запізнюються на 21—28 діб.

Ворогів у крота небагато. Його ловлять сови, кунці, тхори, ласки та інші хижаки. Чуттєвий до туляремії, хворіє трихінельозом, у його внутрішніх органах паразитують різні черви. У хутрі крота багато кліщів та бліх.

Численність крота в Карпатах значна, на низинах до 500 м середня кількість кротовин на 1 га — 1,5—2,4 тис., у міжгірних долинах — 4—6 тис., на субальпійських луках 300—1500. Кількість крота зменшується з підняттям у гори, вона змінюється також по роках, особливо мало кротів після холодних зим, бо ґрунт промерзає на значну глибину (до 70—80 см) і кроті гинуть. Після таких зим на деяких угіддях кількість кротів порівняно з попереднім роком зменшується в 10—17 разів.

За 28 років (1946—1973) у Карпатах було здобуто багато особин крота. Шкурки поступили на заготівельні бази. Так по Закарпатській області здобуто 139,8 тис. кротів, по Івано-Франківській 787,5 тис., по Чернівецькій — 348,7 тис., по Львівській (в межах колишньої Дрогобицької) — 1160,1 тис., або 606 шкурок з 1 км². Щорічно в середньому поступало із згаданої території 115460

¹ Як тут, так і далі, процентне співвідношення кормів наводимо за кількістю знаходжень.

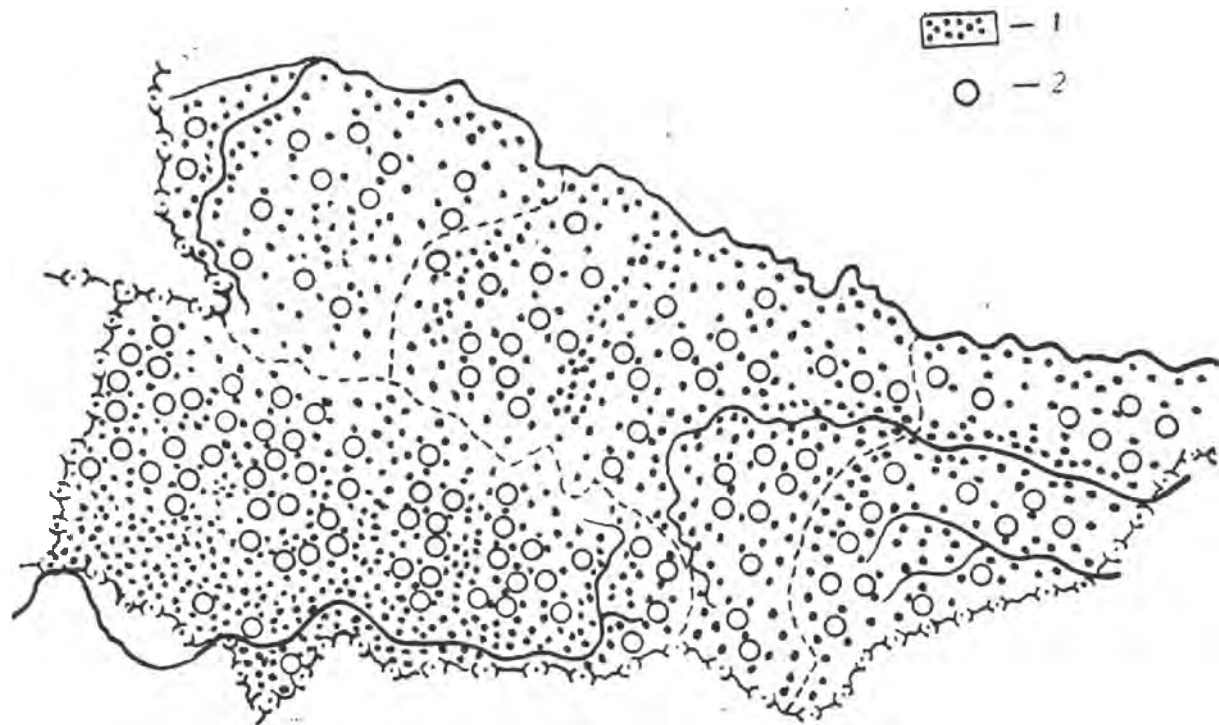

Рис. 35. Поширення: 1 — крога; 2 — борсука.

шкурок. До 1951 р. промисел крота не був організованим, тому за 5 років (1947—1951) на заготівельні бази надійшло лише 93,7 тис. шкурок. Починаючи з 1952 р. і до 1957 р., промисел поступово збільшувався і за 1952—1957 було здобуто 1413,7 тис. кротових шкурок. За останні 16 років (1958—1973) промисел різко знизився. Заготовлено лише 898,6 тис. шкурок. У 1968 р. здобуто всього 30,4 тис. кротів проти 532,9 тис. у 1957 р. Це в 17 разів менше. Причиною зниження інтенсивності добування крота є зменшення його кількості та відсутність матеріальної зацікавленості в промислі.

Значення звірка в цілому позитивне. За 28 років населення одержало за шкурки понад 240 тис. крб.

Кріт приносить користь лісовому та сільському господарству. Він нищить багато шкідливих комах, сприяє аерації ґрунту, а переміщенням — ґрунтоутворюючим процесам. Але нищить кріт і корисних дощових черв'яків, сприяє ерозії ґрунту на гірських схилах (в середньому від 1,5 до 8 т/га щороку). Купини крота утруднюють механізований збір трав на сіножатях. Його риття на лісо- і садорозплідниках пошкоджує саджанці.

Здобувати крота слід вибірково: посилено — в місцях, де він шкодить, і обмежено — де корисний, звичайно, враховуючи строки розмноження і линяння. Виловлюють звірка кротоловками, ставлячи їх у кормові ходи, або ловчими циліндрами, підкопуючи їх під норк

Шкурки з кротів знімають пластом, засушують (виправлену і очищену) прісним способом і здають на бази хутросировини.

ХИЖІ — Carnivora

Звичайна лисиця (*Vulpes vulpes vulpes natio crucigera* Bechst).

Поширена від низин до висоти 1600 м над рівнем моря. Окремі особини влітку і на початку осені піднімаються в гори. Численна в гірських лісах і міжгірних річкових долинах.

Довжина тіла 70—86 см, хвоста 40—47 см, вага — до 10 кг. Зимове хутро (довжина шерсті на спині: ості — 37—40, підшерстя 25—28 мм) у гірських лисиць рудувато-сіре з широкою темною смугою вздовж хребта,

на череві — білувато-сіре, на лапках темне. У низинних особин темна смуга вздовж хребта вузька або зовсім відсутня. Влітку хутро рудіше, шерсть коротша, підшерстя мало.

На низині та в передгір'ї самці линяють у лютому — квітні, а кітні самки дещо пізніше (середина березня — липень). У горах, залежно від висоти над рівнем моря, весною звірі линяють раніше на 6—12 днів. Зміна літнього хутра на зимове відбувається в стисліші строки. У другій половині листопада більшість звірів уже мають зимове хутро.

Живиться переважно дрібними тваринами, зокрема гризунами. Аналізом 593 даних, що відносяться до всіх пір року, виявлено рештки мишовидних гризунів, зайців, птахів, комах, плодів різних кущів і дерев (слива, вишня, черешня, виноград, груша, яблуна лісова, терен, шипшина).

Величина індивідуальної ділянки лисиці в Карпатах залежить від пори року і наявності поживи, але весною і восени вона збільшується до 10—26 км², літом і зимою становить 5—18 км².

Нори лисиця влаштовує в розріджених лісах, на узліссях, біля гірських струмків, джерел, водойм, у місцях зрідка, або зовсім не відвідуваних людиною. Часто користується залишеними норами борсука. Якщо лисиця довго живе в одній норі, вона робить її складнішою, з кількома вхідними отворами. В норі лисиця живе круглий рік, ховається від дощів (її хутро швидко намокає), виводить і виховує малят.

Активна весь рік, здебільшого присмерком і вночі, а взимку — і вдень.

Розмножується лисиця в Карпатах тільки раз у рік, парується у другій половині грудня — кінці січня, а в горах, вище 700—800 м, — до середини лютого. В цей час утворюються пари. Один із самців залишається біля самки до народження лисенят, які з'являються на низинах Буковини і Закарпаття в першій половині березня, а в горах дещо пізніше. Народжується в середньому 5 лисенят, у роки, коли багато кормів — 7—8. Вага народжених — 87,5—123,0 г, довжина тіла — 130—155 мм. Малята починають бачити на 16—19-й день. Самки годують їх молоком 6—7 тижнів, потім привчають їсти спочатку вбиту здобич, а пізніше — живу, приносячи мишей та птахів. Дорослі привчають

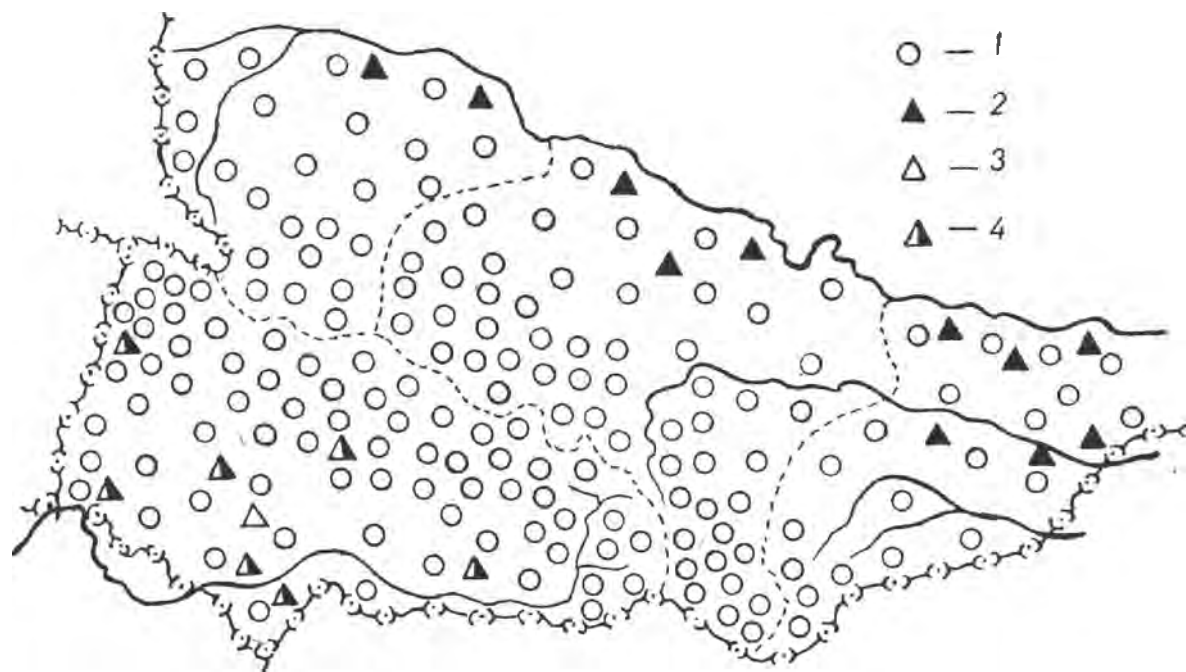

Рис. 36. Поширення. 1 — лисиці і 2 — єнотовидного собаки; 3 — місце випуску єнотовидного собаки в Закарпатській області в 1953 р.; 4 — знаходження виплодів єнотовидного собаки (1954—1970 рр.).

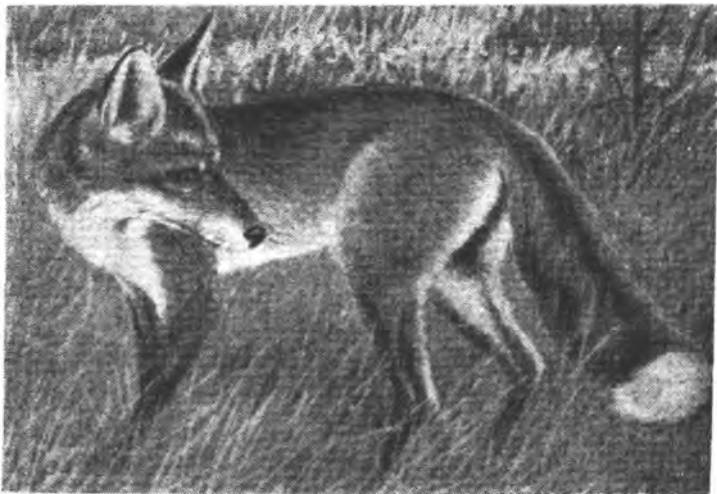

Рис. 37. Лисиця.

Їх також ловити і вбивати здобич. У двомісячному віці хутро лисенят схоже на літнє дорослих, а в грудні, після линяння, вони уже майже не відрізняються від дорослих. Статевозрілими стають на 10—11-му місяці життя. Молоді самки приносять перший приплід на другому році життя.

Ворогів у лисиць небагато. Лисенятм небезпечний пугач, довгохвоста сова, дорослим — беркут, вовк, рись, собака. Хворіють звірі трихінельозом, коростою, сказом, на них паразитують різні кліщі і блохи.

Лисиць на досліджуваній території порівняно багато, в середньому 1 особина на 100 га площі, при коливаннях від 0,6 до 1,4. В цілому в Карпатах у 1970 р. було понад 20 тис. лисиць. Їх кількість підлягає регуляції шляхом раціонального промислу від 1 грудня до 30 січня (в цей час хутро найбільш дозріле і цінне). Промисел слід посилити в мисливських господарствах, де розводять фазанів, куріпок, зайців, козуль.

Господарське значення лисиці в Карпатах велике. Вона — важливий регулятор кількості мишей і полівок. За 28 років (1946—1973) тут заготовлено 165776 її шкурок на суму близько мільйона карбованців. Проте

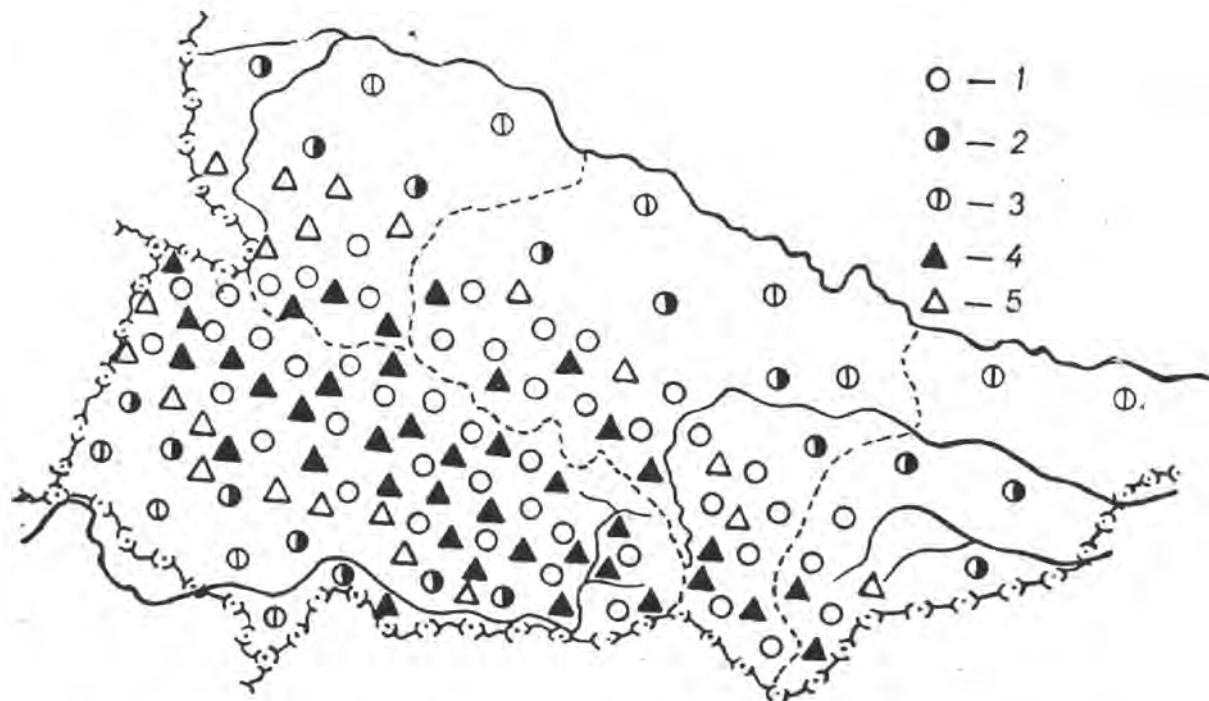

Рис. 38. Поширення вовка і ведмедя бурого: 1 — сучасне поширення вовка; 2 — до 1850 р.; 3 — до 1800 р.; 4 — сучасне поширення ведмедя бурого; 5 — до 1850 р.

людина ставилась до лисиці не завжди розумно. Так, з 1959 по 1964 рр. поступило 34% усіх шкурок заготовлених за 23 роки, а сума в карбованцях становить тільки 25%. Саме в цей час лисиця була поза законом, її знищували цілорічно. Тому шкурки особин, здобутих літом, восени і весною — неякісні, за них оплачено набагато менше, як за такі, що мають великий дефект.

У заготівлі шкурка лисиці із Карпат приймається залежно від кольору і якості (північно-або центрально-українським кряжем).

Вовк (*Canis lupus lupus* L.) поширений тільки в гірських лісах. Заходить періодично в передгір'я, на рівнини (зимою) в субальпійський пояс (літом), пересуваючись залежно від глибини снігу та міграції основної поживи — диких копитних.

Довжина тіла (вимірювали 112 особин — 69 самців і 43 самок) дорослого вовка 156,5—196 см, хвоста 38,5—50 см, задньої ступні 26,2—31 см, вуха 10,2—19,8 см; вага 38,5—95 кг. Череп: довжина — загальна 231,6—260,3 ($M=239,17\pm0,81$); кондیلлобазальна 212,6—247,4 ($M=240,52\pm0,74$); верхнього ряду зубів 101,2—112,3 ($M=107,26\pm0,88$); ширина: вискова 129,7—153,5 ($M=138,61\pm0,54$); міжочна 37,7—56,1 ($M=48,57\pm0,45$) мм. Зимове хутро на спині (довжина ості 76—96 мм), підшерстя 48—60 мм) темно-сіре з чоркуватою смугою вздовж хребта. З боків рудувато-сіре, на череві світло-сіре. На зовнішніх сторонах кінцівок хутро попелясто-сіре, на внутрішніх — світло-сіре, хвіст зі спинного боку темніший, ніж з черевного.

Літнє хутро грубе, жорстке, на спині темно-сіре, майже чорне (довжина ості 50—68 см), рудуватіше ніж взимку. Серед карпатських популяцій переважають меланісти, світло-сірих менше, але трапляються і повністю руді і навіть альбіноси.

У березні 1942 р. в околиці села Луги, Рахівського району, здобутий самець білувато-кремового кольору. Самець із яскраво-рудим хутром був убитий в листопаді 1952 р., в околиці села Красне, Тячівського району, Закарпатської області.

Зимове хутро на літнє міняє в лютому—травні, вагітні самки до червня. Наприкінці листопада усі вовки уже в зимовому хутрі.

Активний цілорічно, вдень ховається в глухих мало-відвідуваних людиною місцях, полює присмерком і

Рис. 39. Вовк.

вночі. Проте, взимку, коли кормів обмаль, активний протягом усієї доби, в пошуках здобичі пересувається на значні віддалі, забігає в населені пункти, де ловить собак або інших свійських тварин.

Живиться переважно дикими і свійськими копитними, ловить також лисниць, зайців, птахів, не нехтує і дрібними ссавцями. Деколи поїдає плоди терену, диких груш, слив, яблунь, їсть також жолуді, помідори, виноград. Дикі копитні переважають у їжі вовка зимою, свійські (переважно кози і вівці) — літом. Весною і восени корми найбільш різноманітні.

Лігво влаштовує вовк у глухих місцях, недалеко від струмків, джерел і водойм. Ось деякі відомості про знайдені лігва вовків.

У червні 1955 р. на віддалі 7,5 км від села Лозянського, Міжгірського району, в зрідженому старому бучковому лісі у 86 м від струмка було знайдено лігво в дуплі старого всихаючого зі зламаною верхівкою бука діаметром 210 см. Дупло розміром 78×57 см знаходилося на висоті 2,24 м від землі. Вовчиця у нього стрибала. Із дупла взяли четверо вовченят.

У червні 1961 р. на віддалі 10 км від села Осмолоди, Івано-Франківської області, в ялиновому лісі 150 м від струмка знайдено лігво під вітровальними ялинами, що впали одна на одну. Зелені вершини із хвої створили укриття. У лігві було троє вовчат, яких вовчиця встигла віднести. В різних частинах Карпат лігва знаходили на старих вирубках, під величезними колодами, що залишалися від попередньої рубки (урочище Багенський, Рахівський район, червень 1957 р.) і під старими пнями, вкритими порубочними залишками (урочище Зуброве, Свалявський район, червень 1958 р.), під навісними скелями з урвищем (урочище Яслище, Воловецький район, липень 1960 р.) та багато інших.

Розмножується вовк раз у рік, парується в другій декаді грудня — середині січня, молоді самки — до першої декади лютого. З цього часу один із самців тримається вагітної самки, самка вибирає місце для лігва і через 62—65 днів після парування народжує двоє-дев'ятеро вовчат. Приплід найчастіше з'являється у березні, рідше в першій половині квітня. Вовчят народжуються сліпими, із закритими вухами, які відкриваються на 8—9-й день їх життя, починають бачити на 10—13 день, молоком годуються 5—6 тижнів. З 3-тижневого віку самець починає годувати малят напівперетравленою їжею, від 4—5-тижневого віку дорослі привчають молодих поїдати здобич, приносячи дрібних звірів, дичину, а пізніше ловити і убивати живу здобич.

Ворогів у вовка, крім людини, майже немає. На вовчат можуть нападати пугач, беркут, рись, свійський собака.

Хворіють вовки трихінельозом, сказом та всіма захворюваннями хижих, у хутрі паразитують кліщі, блохи, у внутрішніх органах — черви.

Чисельність вовка за останні 28 років зменшилась більш як у 10 разів (у різних частинах Карпат від 7 до 17 разів). Цьому сприяло активне його винищування, починаючи з 1963 р. За 28 років (1946—1973) здобуто 2612 вовків. До 1963 р. вовків не знищували, маточне поголів'я залишалось не зачепленим, здобували тільки приплід. Із 1061 вовка, здобутих на території Івано-Франківської і Закарпатської областей за 12 років (1946—1957), 75,5% вбито при випадкових зустрічах, 5,7% — у лігвах, 4,8% — потрапило у капкани, 4,5% — підстеріганням біля принад, 3,7% — біля худоби,

Рис. 40. Ведмідь бурий.

яка випасалась, 2,8% — облавою без прапорців, 2,6% — облавою з прапорцями. Тому активне винищування вовків призвело до швидкого зменшення його кількості.

Єнотовидний собака (*Nyctereutes procyonoides ussuricus Matschie*). Довжина тіла до 80 см, вага — до 5 кг, забарвлення бурувато-сіре.

Завезений із Дніпропетровської і Київської областей протягом 1950—1957 рр. 17 вересня і 8 жовтня 1953 р. в Закарпатській області (Шаланківський ліс, Виноградівський район) випустили 80 особин (41 самець і 39 самок). Із них тільки 8 було більше року, решта — молодші. У січні 1954 р. звірі з'явилися на віддалі 150 км від місця їх випуску. У зимову сплячку вони не залягли (хоч зима була холодною і сніжною), а розійшлися по міжгірних річкових долинах, горах, низинах поблизу державного кордону з Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією.

У перші роки після випуску на Закарпатті було знайдено кілька виплодів у Виноградівському, Ужгородському, Перечинському і Берегівському районах, але пізніше звірі зникли. Протягом 1951—1957 рр. єнотовидного собаку завозили для акліматизації в Чернівецьку, Івано-Франківську та Львівську області, хоч сюди він проникав і раніше із східних областей, але не прижився. Потім єнотовидний собака почав з'являтися в окремих пунктах Українських Карпат, а також у Словаччині, Угорщині, Югославії, Румунії, Польщі. В Угорщині і Чехословаччині звір став шкідником дичини в місцях її штучного розведення, і там його почали винищувати.

Відомості про шкоду, ніби заподіяну на Закарпатті та Передкарпатті єнотовидним собакою дичині, виноградарству і птахівництву перебільшені, бо штучним розведенням куріпки, перепела, зайця-русака тут не займалися, розводили тільки фазана.

Єнотовидний собака живиться дрібними ссавцями, птахами, жабами, ящірками, молюсками, комахами, насінням клена, ясена, ягодами тощо. Часто забігає в населені пункти, ховається в курниках та різних надвірних будівлях і нерідко стає здобиччю свійських собак. Із 80 завезених особин 24 загинуло (весна 1954 рік). У теплі періоди року в їжі єнотовидного собаки переважали жаби, прямокрилі, молюски, а також риба, кісточки черешні, сливи, абрикос, груші, винограду. І тільки

в одному випадку в посліді знайдено шерсть зайця і в другому — пір'я куріпки. Взагалі єнотовидний собака — всеїдний.

У заготівлю хутро єнотовидного собаки поступало з 1955 р. в дуже малій кількості, всього 435 шкурок.

Єнотовидний собака став складовою частиною промислової фауни Карпат, але істотного значення як промисловий звір не має, тому що зручних місць для його заселення (понижся крупних рік) в Карпатах небагато.

Ведмідь бурий (*Ursus arctos arctos* L.) поширений сьогодні тільки в гірських лісах, звідки влітку заходить на субальпійські луки, мандрує до річкових долин, де відгодовується на посівах різних культур (овес, картопля, кукурудза), готуючись до зимового сну. Довжина тіла 186—248 см, хвоста 11,8 см, задньої ступні 19,3—19,8 см, висота в плечах 120—125 см; вага 256—340 кг. Череп: довжина — загальна 308,2—389 ($M=369,54 \pm 0,92$), конділобазальна — 289—358 ($M=332,53 \pm 0,90$), нижньої щелепи 210—293,2 ($M=263,12 \pm 1,05$); ширина: висюва 198,4—231,5 ($M=219,72 \pm 1,04$); міжочна 68,7—88,5 ($M=80,82 \pm 0,88$) мм. Самки дещо менші від самців. У 20-х роках вага кожного з 10 самців, здобутих у Карпатах, була від 298 до 350 кг, у грудні 1955 р. в околиці села Монастирця, Закарпатської області, здобуто самця вагою 340 кг.

Зимове хутро дорослих звірів темно-буре, буре і світло-буре зустрічається надто рідко (довжина шерсті на спині — 85—95 мм, на череві — 92 мм).

У сплячку залягає не кожної зими. На південних схилах у Закарпатській області буває більше бродячих особин, ніж на північних Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. У кінці грудня 1953 р. бродячі ведмеді були виявлені в Міжгірському, Тячівському, Рахівському і Верховинському районах, коли глибина снігу досягала 3—10 см, а температура повітря була 2—3° нижче нуля.

Звичайно, що більшість ведмедів у найхолодніший період (друга декада січня — середина лютого) залягають у сплячку, бродячими залишаються здебільшого старі самці, хворі або травмовані. Проте, в теплі, малосніжні зими ведмеді в Карпатах залишаються активними. Вагітні самки і молоді залягають першими, ялові самки разом з самцями бродять довше. Останніми залягають старі самці.

Для зимового сну ведмідь вибирає природні укриття, здебільшого на схилах з південною експозицією. З 28 обстежених місць для зимової сплячки 7 знаходились у ямах під вивернутими деревами, 4 — в завалах колед, 3 — під буреломами, 3 — під вітровалами, 5 — в заглибинах серед заростів ожини, 2 — в печерах і 3 — в розщелинах між скелями. В зимове укриття ведмідь ще з осені настиляє сухого листя, моху, трави, використовує барліг у цей час для відпочинку. Виходить за поживою все рідше, поки зовсім не засинає. Спить порівняно чуйно, особливо в теплі зими. У першу її половину, зранку виходить на полювання, повертаючись в середині дня у барліг і залишаючись там до наступного ранку.

Живиться ведмідь рослинною і тваринною їжею. В Карпатах він не відчуває нестачі в кормах. Їсть листя ліщини, граба, жаливу, лободу, ягоди шипшини, чорниці, малини, плоди яблуні лісової, терену, черешні лісової, сливи. Споживає й овес, ячмінь, жито, просо, кукурудзу, кормові буряки, капусту, горох, біб кінський, горіхи ліщини та бука, жолудь дуба, молоду хвою ялини і ялиці. Також їсть комах, молюсок, рибу, амфібій, плазунів, птахів, дрібних ссавців, велику рогату худобу, коней, кіз свійських, овець, качок домашніх, оленів, козуль, диких кабанів (трупі).

Розмножується порівняно повільно. Перший приплід ведмедиця приносить на четвертому році життя, наступний з'являється через два роки. Самці стають статевозрілими наприкінці другого року життя. Ведмежата з'являються в другій половині грудня — середині січня (на південних схилах) і на початку лютого (на північних схилах). Народжується одне, рідко двоє ведмежат. Бродячі самки не народжують.

Вагітність у самок триває сім місяців, вага новонародженого 450—550 г, молоком матері годується всю весну, восени досягає ваги 30—40 кг. На зиму залягає з дорослою самкою в один барліг.

Живе ведмідь у природних умовах до 30—35 років, у неволі — довше.

Ворогів у ведмедя немає. Всі звірі запобігають зустрічі з ним, навіть з молодим або малям. Хворіє коростою, трихінельозом, сказом. Часто на ведмедях паразитують воші, блохи, кліщі.

Чисельність до середини XIX ст. була значною, пізніше в результаті зменшення площі лісу, інтенсивного лісовирубування, посиленого промислу, оборонних полювань кількість бурого ведмеда стала швидко зменшуватись, так що в 30-х роках нашого століття його взято під охорону. Після війни, в 1947 р. взято на облік 74, 1956 р. — 484, 1960 — 800, 1968 — 1236 ведмедів, серед них біля 400 дорослих самок, стільки ж дорослих самців, а решта — молоді і старі. Ці дані з відповідною поправкою на 10% реально відображають чисельність ведмеда в Карпатах.

Значення цього звіра в Карпатах поки що невелике. Але збільшення його кількості та наявність старих особин серед популяції сприяє його шкоді. Наприклад, до 1955 р. у зв'язку з незначною кількістю шкода, заподіяна ведмедями тваринництву, була практично непомітною. В Закарпатській області за 11 років (1948—1958) ведмеді знищили 1149 голів худоби, з них за 3 роки (1956—1958) — 884 голови (77%). Із загальної кількості тварин, великої рогатої худоби було — 48,6%, дрібної — 35%, коней — 15,4%, свиней — 0,2%. Збитки, заподіяні господарствам становили 61211 карбованців. Шкодили в основному старі, бродячі особини. Тому, за 4 роки (1955—1959) відстріляли 18 бродячих особин і шкода тваринництву припинилася. Але в 1963 р. в Закарпатській області ведмеді знову знищили 196 голів великої рогатої худоби, 370 — дрібної, 7 свиней. Шкідників знову відстріляли.

Ведмеда як рідкісного звіра України, поширеного тільки в Карпатах, доцільно залишити під охороною і заборonoю полювання на нього. Популяцію звіра слід регулювати шляхом селекційного відстрілу старих, хворих, травмованих особин, які часто нападають на людей.

Шкодить форелеводству, хвойним лісам, обдираючи кору з ялин та ялиць, а також пасікам.

На сьогодні густина ведмеда в Карпатських лісах ще низька — в середньому 1,5 особин на 20 км² лісу. Цю кількість можна довести до оптимальної — 3 особини на 10 км² поліпшенням екологічних умов, насаджуванням плодкових, горіхових і кісточкових дерев і кущів та створенням заказників.

Борсук (*Meles meles meles* L.) поширений в Карпатах нерівномірно. Часто зустрічається тільки в передгір'ях та в міжгірних долинах, на схилах з південною

експозицією (висота 800 м над рівнем моря). У низинних лісах зустрічається рідко.

Розміри борсуків нашої колекції (18 особин) із Карпат такі: довжина тіла — 76,5—87,5 см, хвоста — 16,6—20 см, вага — 12,4—14,2 кг.

Активний тільки в теплі пори року, вночі, але коли його турбують — і вдень. Зимова сплячка залежить від висоти над рівнем моря та строків похолодання восени і потепління весною. В урочищі Чизай (висота 105 м), Берегівського району, активних борсуків відмічали у грудні 1966 р., в угіддях Турицького лісництва (висота 650—750 м) у листопаді 1966, 1967 і 1968 рр. Пробудження на низинах Буковини і передгір'ях Закарпаття відмічали у лютому 1966 і 1967 рр., а в угіддях Верховинського і Ділятинського лісництв (висота — 800—900 м) тільки у березні 1967 і 1968 рр.

Протягом вересня, жовтня і першої половини листопада в організмі борсука відкладається багато жиру. Він стає малоактивним, все рідше виходить із нори, в якій і залягає в сплячку.

Нори влаштовує в найрізноманітніших лісах: зрідженних дібровах, передгірських дубових, гірських букових, ялинових, на вирубках, в криволіссях. Нора борсука має 2—4 отвори. Чим довше звір в ній живе, тим більше її ускладнює.

Із 33 обстежених нір борсука 16 мали два вхідних отвори, 11 — 3, 5 — по одному і тільки одна нора мала 5 вхідних отворів. Вхідні отвори розміщуються під заваленими деревами та їх коріннями, під обривами та вимулинами, під глинами каміння або безпосередньо в ґрунті без будь-якого захисту чи укриття.

Живиться рослинною і тваринною їжею. Встановлено, що в тваринній їжі борсука переважають мишоподібні гризуни, комахи, амфібії, плазуни і молюски. Дуже рідко трапляються птахи, раки, земляні черв'яки. Часто живиться корінням, листям і стеблами різних рослин, грибами, ягодами і горіхами. Із культурних рослин їсть кукурудзу, овес, пшеницю, жито, ячмінь (зерно, соковиті листя і стебла), коноплі (насіння), виноград, малину, суницю (ягоди), сливи, груші, яблука, шипшину, терен (плоди) та багато інших.

Розмножується раз у рік, парується з кінця березня і до початку листопада, здебільшого через кілька днів після народження малят. Вагітність триває від 270 до

370 днів, із них справжня тільки 49—56 днів, а решта є так званим латентним, або скритим періодом вагітності, дуже характерним для багатьох кунцевих звірів, коли запліднена яйцеклітина не розвивається певний час. Малята народжуються в березні (на низинах і передгір'ях) і в першій половині квітня (в горах вище 700 м). Кількість молодих у виплоді — 2—5, частіше — 3. Молоком матері годуються до 3-місячного віку, але уже 2-місячні малята поступово привчаються до їжі. Статева зрілість настає у 12—15 місяців (самки) і через 20—23 місяці (самця).

Хворіє борсук сказом, трихінельозом, коростою тощо. У хутрі часто паразитують кліщі, блохи, воші, в шлунку — кишкові черви. Вороги борсука — вовк, молодняк нищить рись, лисиця, яка часто виганяє його з нори.

Борсуки в Карпатах небагато. Незважаючи на тривалу охорону, кількість їх майже не збільшується із-за інтенсивного переслідування і винищування, заради жиру, який вважають цілющим. В 1960 р. взято на облік 3000 особин (в Закарпатській області — 680, в Івано-Франківській — 950, в Чернівецькій — 410, у Львівській — 960. У 1970 р. на згаданій території, на 1000 га угідь припадало біля 0,3 особини.

Борсук корисна тварина і вимагає охорони ще 5—10 років.

Куниця кам'яна, білодушка, куна (*Martes foina foina* Erxleben) поширена в Карпатах на низині, передгір'ях, міжгірних долинах. Скрізь є супутником людини та окультуреного ландшафту. В гори високо не заходить. В лісах поселяється тільки там, де немає лісової кунці. Часто зустрічається у садах, на виноградниках, на передгірних кам'янистих схилах, вкритих дубом скельним, живе також на горищах будинків, в купах каміння, штабелях будівельних матеріалів, під стіжками, на зерноосовищах, тваринницьких фермах тощо. Глибокі сніги обмежують поширення цієї тварини в горах, бо пересувається вона по пухкому глибокому снігу дуже важко.

Довжина тіла 43—55 см, хвоста — 22,5—30 см, вага 1,3—1,8 кг. Самки трохи менші від самців.

Зимове хутро темно-коричневе, на шийці біла пляма, часто у вигляді окремих краплин, хвіст пухнастий,

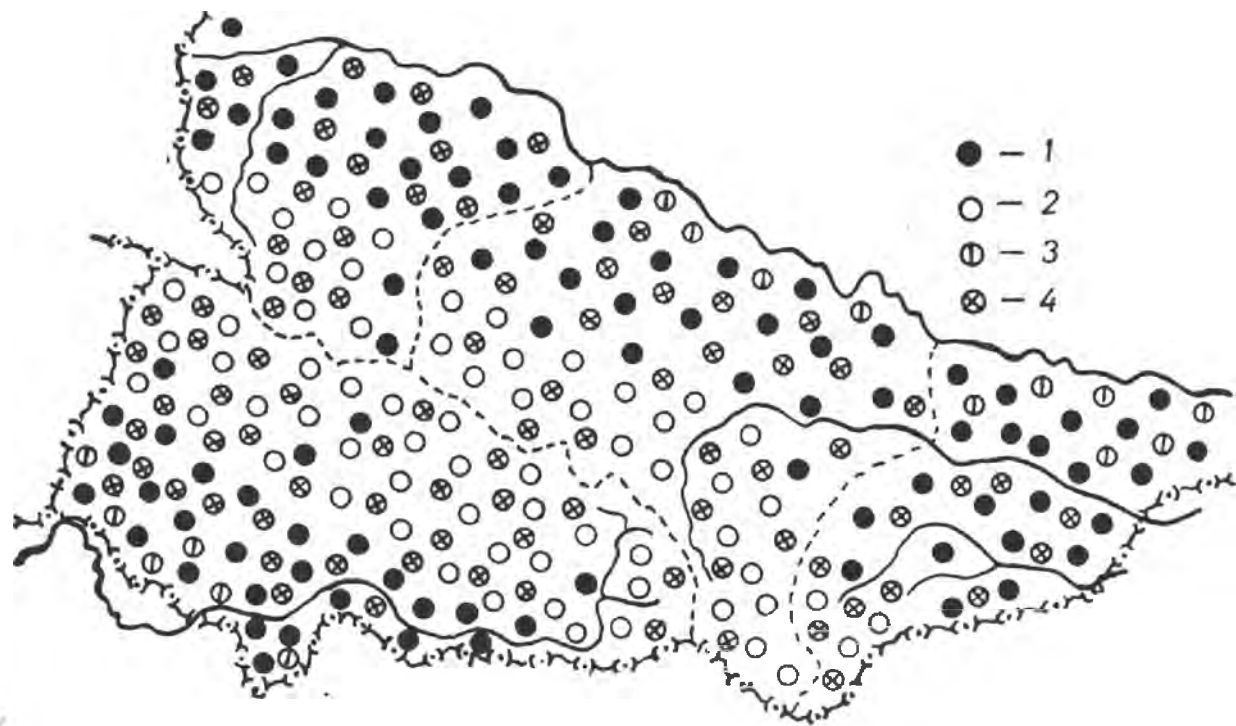

Рис. 41. Поширення куниць і тхорів: 1 — куниці кам'яної; 2 — куниці лісової; 3 — тхора степового; 4 — тхора лісового.

темно-бурий. Довжина шерсті на спині 26—28 мм, підшерстя — 17—19 мм.

Линяє в березні—квітні, вагітні самки — до середини червня. Протягом жовтня — першої половини листопада кунця вдягається в зимове хутро.

Активна протягом цілого року, полює переважно при смерком і вночі. Молоді особини, а також самці, часто активні і вдень. Порівняно з лісовою, кам'яна кунця більш наземна тварина, хоч добре лазить по деревах та стінках, якщо є за що зачепитись гострими кігтями.

Живиться тваринною і рослинною їжею. При можливості легко нападає на курей і кролів у курниках і кролятниках, при цьому робить значно більшу шкоду, ніж тхір лісовий.

Основною їжею кунці є мишовидні гризуни, а в населених пунктах щурі, миші, горобці. Спостереженням в Ужгороді встановлено, що одна кам'яна кунця споживає 200—250 пацюків у рік. Під час сильних морозів, коли горобці збираються на ніч біля димарів, на горищах, кунця чинить страшний розбій. Такі ж погроми вона влаштовує влітку в місцях скупчення на горищах, під час розмноження, деяких видів кажанів (гостровухої і звичайної нічниць).

Гнізда влаштовує в природних укриттях та в різних будівлях. Її гнізда знаходили на терасах виноградників, на горищах будинків, у щілинах кам'яного облицювання берегів річок і каналів, у дуплах старих верб, тополь та різних плодових дерев. Гнізда мостить з пір'я, шерсті, сухих трав і листя.

Розмножується раз у рік, парується з середини до кінця літа. Малята з'являються (в кількості 2—7) у кінці квітня та травні. Вони сліпі, безпорадні — вуха відкриваються тільки на 26-й день, очі — на 30—32-й. Розмірів дорослих досягають у жовтні—листопаді. Гніздо залишають на початку осені (в 3—3,5-місячному віці). Молоді кунчики дуже необережні, до всього проявляють цікавість, забігають у житла людей і часто стають жертвами.

Природні вороги кам'яної кунці — лісовий кіт, лисиця, рись, вовк, борсук, молодих ловлять сови, нищать їх і домашні собаки.

На кунці постійно паразитують кліщі і блохи, старі особини часто заражені кишковими червами. Хворіє

трихінелъозом, коростою, лишаєподібними шкірними захворюваннями, якими заражається від щурів.

Кам'яних куниць у Карпатах небагато. За 28 років (1946—1973) здобуто 6390 шкурок на суму 45060 карбованців.

У Карпатах промисел кам'яної куниці неорганізований. Її здобувають при випадкових зустрічах (в курниках, кролятниках, голуб'ятниках, на фермах та ін.). Часто убивають звірів, приймаючи їх за тхорів, викидають групи, не знявши шкурку.

В останні два роки, у зв'язку з підвищеним попитом на хутро, куницю почали вистежувати і вбивати, але це не збільшило кількість хутра в заготівлі, бо шкурки залишаються переважно у населення. Промисел кам'яної куниці потрібно суворо регламентувати, враховуючи приріст поголів'я, інтереси боротьби з шкідливими гризунами.

Кам'яну куницю слід взяти на 10 років під охорону, а пізніше встановити ліцензійний промисел в межах 300—500 штук на рік. Це цінний хутровий звір.

Куниця лісова, сиводушка (*Martes martes martes* L.) поширена в гірських і передгірних старих високоствовбурних букових, ялинових і смерекових лісах, але перевагу віддає мішаним і буковим. В дубових лісах Передкарпаття і Буковинської частини Прут-Дністровського вододілу, Закарпатської низовини рідкісна або зовсім відсутня. Часто зустрічається в перестійних гірських пралісах, де багато дуплистих, суховершинних дерев, бурелому. В молодняки заходить тільки тоді, коли там багато кормів.

Довжина тіла 40,6—47 см, хвоста — 19,6—25,5 см, вага 0,986—1 кг. Самці крупніші від самок.

Взимку хутро на спині і з боків тіла світло-коричневе або коричневе, вздовж хребта та посередині черева з широкою бурою смугою, яка не різко виділяється. Горлова пляма яскраво-оранжева, рідко жовтуватосіра. Хвіст і кінцівки темно-бурі. Довжина остьового покриву 35—45, підшерстя — 23—37 мм. Хутро лісової куниці з Карпат дуже пишне, м'яке, шерсть довша, ніж у куниць із інших територій СРСР, що пояснюється порівняно високою вологістю.

Линяє з кінця лютого (особини, що тримаються нижнього лісового поясу) до початку травня, вагітні самки — до другої половини травня, особини, що живуть

високо в горах, — в липні. Восени лінняє швидше: високо в горах — у жовтні, а в нижньому лісовому поясі — в листопаді.

Веде осілий спосіб життя. Із зайнятої території проганяє інших особин.

Активна протягом року, полює присмерком, вночі та вдень, особливо взимку. Пересувається як по землі у зріджених лісах, так і по кронах у зімкнутих дереви-станах. На своєму шляху обстежує дупла, щілини дерев, вишукуючи поживу. По глибокому пухкому снігу пересувається значно легше за кам'яну куніцю. На снігу залишає парні сліди передніх і задніх кінцівок та штрих хвоста. Часто полює під глибоким пухким снігом і може пройти 3—5 м. Дуже спустошує місця ночівлі рябчиків. У межах своєї мисливської ділянки пересувається залежно від глибини снігу, кількості здобичі і висоти місцевості.

Живиться лісова куніця дрібними тваринками, переважно мишовидними гризунами (руда полівка, жовтогорла, лісова та польова миші, підземна і водяна полівки), полює на птахів (шишкар, повзик, пищуха, рябчик, снігур, омелюх, дрозди — чорний і горобинник), викрадає пташині яйця. Не гребує і рослинною їжею (насіння ялини, ялиці, кедрової сосни, бука, ліщини, шипшини, груші, яблуні, кісточки черешні і сливи). Їсть ягоди малини, суниці, чорниці, мед тощо.

Укривається здебільшого в дуплах, розміщених на висоті 2—25 м від землі. Гнізда з виводком можна знайти в дуплах граба, бука, ялини, явора, ялиці, груші.

Парується в серпні. Малят (трое-четверо) виводить один раз у рік у другій половині квітня (в нижньому лісовому поясі) або в першій половині травня (у верхньому лісовому поясі). В листопаді — грудні молодняк майже досягає розмірів дорослих особин, хутром теж не відрізняється від них.

Виводку куніці лісової загрожує пугач, довгохвоста та сіра сови, дорослим особинам — лісова кішка, рись, лисиця, вовк, борсук. У лісах передгір'я та річкових долин з куніцею лісовою конкурує куніця кам'яна, проганяючи її в інші угіддя. Куніця конкурує з лисицею, горностаєм, тхором та лісовим котом. Останній час-то витісняє її з укрить.

Хворіє пошестями хижаків (чума, сказ), а також коростою. На ній часто паразитують кліщі та блохи, в травному тракті та в інших органах — черви.

Чисельність куніці залежить від наявності основних кормів: лісових мишей, полівок, білок. До 1960 р. на куніцю лісову в Карпатах існував тільки ліцензійний промисел, а в наступні 10 років — відкритий. На початок 1968 р. нараховувалося близько 3—3,5 тис. куніць, 1969 р. — понад 4,5 тис. Вільний промисел на куніць потрібно припинити на 15 років, потім її слід здобувати тільки по ліцензіях, тому що значна частина хутра залишається у населення.

Ласка південна (*Mustela nivalis vulgaris* Erxleben) — порівняно дрібний звірок. Поширений повсюдно — від низини до альпійської смуги включно. Тримається найрізноманітніших місць. Довжина тіла — 18,4—25,7 см, хвоста — 4,3—7,0 см, вага — 82,6—151,3 г. Самці крупніші за самок.

Влітку хутро з боків і на спині (довжина ості — 10—11 мм) коричнево-буре, на череві біле, взямку (довжина шерсті 8—17 мм) у гірських особин повністю біле (крім кінчика хвоста). У низинних і передгірних особин вздовж хребта здебільшого залишається рудим, а з боків біліє. Линяє в кінці лютого—квітні та в другій половині осені, залежно від висоти місцевості, де живе ласка, і фізіологічного стану її організму.

Активна протягом року, полює присмерком і вночі, а коли мало їжі — і вдень. Живиться дрібними ссавцями, переважно мишами і полівками. Укриттям служать купи каміння та хмизу, дупла, штабелі деревини, різні будівлі та їх фундаменти, стіжки сіна, соломи, нори різних гризунів (пацюк, водяна полівка, ондатра, хом'як). В укриттях влаштовує гнізда, де й виводить малят.

Розмножується раз на рік. Парується в кінці березня—на початку травня. Малята (від 1 до 12) з'являються протягом травня—червня і першої половини липня. Живуть разом з дорослою самкою до 4—5-місячного віку. Потім починають самостійне життя. Кількість малят залежить від віку самки, та кормової бази. Звичайно, молоді самки народжують менше малят.

Вороги ласки — хижі птахи: довгохвоста та сіра сова, пугач, шуліка рудий, лунь. Конкурентами звірка є тхір, горностай, свійська кішка і собака. У хутрі та внутрішніх органах має численних паразитів.

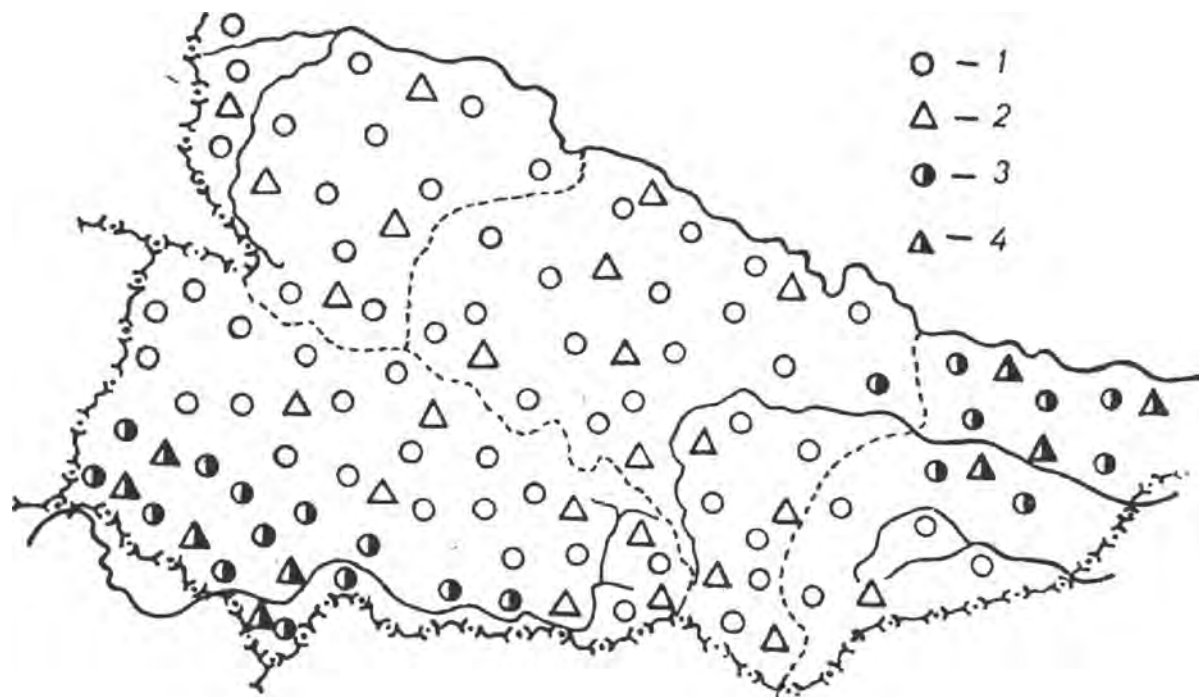

Рис. 42. Поширення: 1 — ласки; 2 — горностая. Місце, де на зиму волосяний покрив не повністю стає білим, а залишається рудим; 3 — у ласки; 4 — у горностая.

Ласка має цінне хутро. Здобувати її заборонено.

Горностай (*Mustela erminea aestiva* Kerr) поширений від низини до субальпійської зони, але нечисленний. Тримається річкових долин, чагарників, узлісь, зріджених лісів та полонин.

Довжина тіла 23—30, хвоста — 7—12,5 см, вага — 164—235 г. Зовнішнім виглядом подібний на ласку, але крупніший. Влітку хутро на спині і з боків (довжина ості 9—11, підшерстя 6—8 мм) світло-буре або каштаново-рудувате, на череві сніжно-біле, кінчик хвоста темно-бурий, взимку (довжина ості 17—18, підшерстя — 13—15 мм), до висоти 500—600 м над рівнем моря — на спині залишається широка бура смуга, вище — буває повністю білим, тільки кінчик хвоста чорний.

Линяє весною в березні—квітні, восени — в жовтні.

Горностай активний присмерком і вночі, але на водяних полівах полює і вдень. Влітку здобуває їжу в межах 1—1,5, а взимку — 3—3,5 км². Живиться теплокровними тваринками, здебільшого гризунами (руда, підземна і сіра полівки, лісова і жовтогорла миші, сонявовчок, шур та ін.). В рештках їжі виявлено птахів (дрозди — альпійський і чорний, горобинник, сорока, плиска, рябчик, дятел зелений, щеврик лісовий, зяблик та ін.).

Укриттям для горностая служать дупла дерев, розташовані невисоко від землі, щілини серед кам'янистих зсувів, купи хмизу на вирубках, нори ондатр та хом'яків. У них самки влаштовують гнізда, які вистеляють пір'ям, шерстю і виводять малят. Розмножується раз на рік. Парується в травні—вересні. Народжує 3—7 малят, які залишають гніздо у 4-місячному віці і починають жити самостійно.

Вороги горностая — орли, конкуренти — лисиця, тхір лісовий, куниця, кіт лісовий. В його хутрі паразитують кліщі і блохи.

Горностай — цінний хутровий звір. Чисельність його дуже низька. Здобувати заборонено.

Тхір лісовий, або **темний** (*Putorius putorius putorius* L.) поширений від низини до висоти 1200—1300 м над рівнем моря. Численний у річкових долинах, передгір'ях, на гірських схилах до висоти 600—700 м. Часто зустрічається в населених пунктах, в садах, городах, на полях, виноградниках.

Довжина тіла 30,5—44, хвоста 10—19 см, вага — 1—1,5 кг.

Хутро взимку зверху жовтуватого або темно-буре (довжина ості — 4 см, підшерстя — 2 см), підборіддя і кінці вух світлі. Знизу хутро темно-буре, майже чорне. Линяє в квітні, в горах — у травні, восени у вересні — жовтні. Особини, здобуті в грудні, мають уже зимове хутро.

Активний весь рік, здебільшого вночі. Живе осіло. Одна особина, залежно від наявності їжі, полює в районі від 0,5 до 4—5 км², переважно на дрібних гризунів (жовтогорла, лісова та польова миші, пацюк, руда, підземна, водяна та звичайна полівки). Полює також на птахів (хатній і польовий горобці, мухоловка, норець малий та ін.). Поїдає плазунів та жаб. Нападає на курей та іншу домашню птицю, якщо вони не захищені.

Протягом року одна особина споживає до 2,5—3 тис. мишовидних гризунів, тому тхір корисний для лісового, сільського і комунального господарства.

Ворогів у тхора небагато. В населених пунктах їх ловлять собаки, на молодих особин полюють сови. Конкурентами є кам'яна та лісова куниця, кіт лісовий та ін. Уражується хворобами хижих звірів та гельмінтозами, на ньому паразитують кліщі, блохи.

У Карпатах чисельність тхора темного значною мірою залежить від наявності основної його їжі (мишоподібні гризуни). Проте промисел тхора неорганізований. Здобувають його при випадкових зустрічах, ловлять капканами, вбивають палицями. Часто потрапляє в пастки, розставлені для ондатри, хом'яка, ховраха, пацюка, куниці. За 28 років (1946—1973) у Карпатах здобуто і здано на заготівельні пункти 45650 шкурок тхора темного. В останні роки заготівля шкурок зменшилась, тому що частина їх залишається у населення.

Тхір темний корисний для господарства.

Тхір степовий, або світлий (*Putorius evermanni* Lesson) водиться у лісостеповій частині Чернівецької, Івано-Франківської та Львівської областей, але зустрічається дуже рідко. В Закарпатській області поширений у прикордонній з Чехословаччиною та Угорщиною смузі, там, де зустрічається ховрах європейський.

Довжина тіла — 30—75, хвоста — 10—18 см, вага — 0,500—1,5 кг. Схожий на лісового тхора, але крупніший. Хутро степового тхора світліше: на спині і з бо-

ків жовто-рудувате з чорно-бурим відтінком, щоки і підборіддя білі, черево — світло-жовте з буруватим відтінком. Хвіст пухнастий, бурувато-рудий зверху і рудий знизу, кінцева частина чорно-бура. Линяє весною в березні—квітні, восени — в жовтні.

Чисельність степового тхора в Карпатах значною мірою залежить від поширення ховрахів та інших гризунів, якими він живиться.

Норка європейська (*Mustela lutreola transsylvanica* Ehtk) поширена тільки в гірській зоні. Зустрічається рідко, в основному біля гірських струмків з швидкою течією, серед глухих гірських лісів, засмічених порубочними рештками та хмизом. Норки влаштовують під кам'янистими та глинистими підмитими берегами, маскуючи їх звисаючими кущами, корінням дерев, бур'янами тощо.

Довжина тіла 28—42, хвоста — 11—17 см, вага 0,6—0,9 кг. Довжина черепа конділобазальна — 58,7—67,8 ($M=63,72\pm0,35$), ширина: вискова 32,1—39,8 ($M=34,88\pm0,24$), міжочна 12,1—14,3 ($M=13,45\pm0,17$ мм).

Хутро взимку на спині темно-буре, майже чорне з характерним металевим блиском (довжина ості 24—26 мм, підшерстя — 18—20 мм), з боків бурувато-коричневе, підшерстя темно-сіре. Кінчики вух, вузька смужка навколо рота і шия знизу вкриті білуватою короткою шерстю.

Активна норка круглорічно присмерком і вночі, але в місцях, де її турбують, і вдень. Живе осіло. Живиться річковими дрібними звірками, раками, амфібіями, молюсками, рибою, рідше — плазунами і птахами.

Вороги норки — крупні хижі птахи та деякі звірі, конкуренти — видра, горностай.

Чисельність норки дуже обмежена. В Закарпатській області вона під охороною уже понад 25 років, в інших областях — більше 15 років. Потрібно також взяти під охорону угіддя та ділянки, де норка ще зустрічається.

З розвитком рибного господарства, зокрема форелеводства в гірських водоймах, кількість норки зросла, але її почали винищувати як шкідника в риборозплідниках. Звичайно, у фореле-розплідниках вона не бажана, але це ще не значить, що її потрібно винищувати. Норку треба відловлювати і випускати туди, де немає організованого риборозведення.

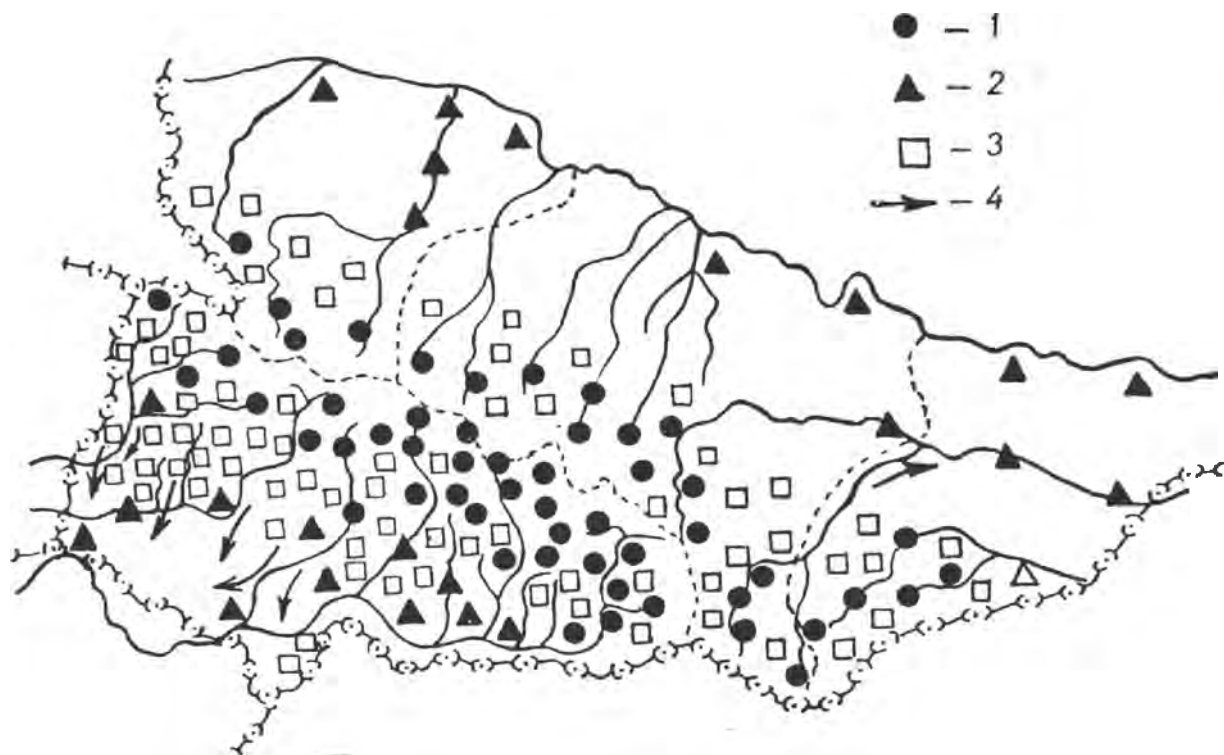

Рис. 43. Поширення: 1 — норки; 2 — видри річкової; 3 — kota лісового; 4 — мандри kota за кормами із гірських лісів на низину.

Розмножується норка раз у рік. Парується в лютому, і народжує 3—6 малят.

Ареал норки в Карпатах продовжує зменшуватись. У середині 20-х років відомий дослідник фауни Закарпаття. А. Грабар відмічав, що вона зустрічається в Ужгороді та його околицях на річці Уж. Але тепер її тут уже немає. Це дуже цінний хутровий звір. В останні роки почали розводити й утримувати на звірофермах канадську норку. Виведено кілька кольорових груп норок.

Видра річкова (*Lutra lutra lutra* L.) поширена біля водойм, річок, стариць, ставків, озер, меліоративних та магістральних каналів. Перевагу віддає ділянкам з глибокою (не менше 1 м) водою й обривчастими та підмитими глинистими берегами. Уникає мілководних, безрибних, зарослих болотною рослинністю водойм. Вибирає проточні ділянки річок, береги яких заросли чагарником, вербняками, вільшняками, біля ям, вимоїн, зі значною глибиною (3—4 м), де зимою збирається риба. В гори піднімається до 950—1200 м над рівнем моря. Зустрічається у верхів'ях річок Лазещини і Пруту, Черемошу, Сірету, Дністра, Латориці, Ужа, а також в низинах біля стариць та каналів.

Зустрічалась порівняно часто до 1960 р. Пізніше, в результаті винищування як шкідника рибицтва, її кількість різко зменшилась і вона стала рідкісною.

Довжина тіла — 52—85, хвоста — 40—46 см, вага — 3.9—6,8 кг.

Хутро взимку (довжина ості 22—25, підшерстя — 14—17 мм) темно-буре з металевим блиском. На череві світліше. Влітку майже не відрізняється від зимового (довжина ості — 18—20, підшерстя — 11—13 мм). У молодих особин до 6-місячного віку хутро матово-коричневе. Линяє дуже повільно: з кінця зими до середини осені. Нелиняючі особини зустрічаються тільки в кінці листопада — середині лютого. Шкурка в цей час найбільш якісна і цінна.

Активна протягом року, переважно вночі. Коли кормів мало, полює і вдень. Живиться рибою, ловить річкових раків, жаб, плазунів, птахів, молюсків та інших тварин. Ість також комах, зокрема жуків-водолюбів, личинок метеликів, коників, травневих хрущів.

Нору влаштовує в укриттях, вхід до неї — під водою. Закінчується нора гніздовою камерою на висоті

Рис. 44. Норка: 1 — темно-бура; 2 — біла.

1 м від найвищого під час повені рівня води. Вузкий віднірок, або душник відкривається між корчами, глибами каміння у малопомітних місцях. Оскільки рівень води коливається, вхідних отворів робить кілька, але користується тільки одним, решта запасні і розташовані поярусно на різних рівнях.

Гніздо вистеляє сухою травою, листям, мохом, пір'ям, шерстю. Крім гніздових нір, влаштовує кілька запасних або тимчасових. На малокормових водоймах їх буває по 5—7 на кожних 10 км. Величина мисливської території залежить від наявності корму. Поселяється часто в норах ондатр, норок, а деколи борсуків, лисиць, рідко вовків.

Взимку видру можна легко вистежити по слідах на прибережному снігу.

Розмножується раз у 2 роки. Парується в лютому, деколи в квітні—травні. Малята (від 1 до 5) з'являються в березні—квітні, рідше — у травні і пізніше. У 45-денному віці починають вилізати з нори, привчаються шукати поживу, а у 60-денному уже самостійно полюють на здобич — дрібну рибу, жаб, хоч залишаються з дорослою самкою до весни наступного року.

Ворогів у річкової видри небагато. Під час сухопутних переходів стає здобиччю вовка або лисиці. За молодими особинами полюють крупні сови. Конкуренти — норка та рибоїдні птахи.

Ліцензійний промисел, без врахування її відтворювальних можливостей, а також переслідування в місцях штучного виборозведення, призвели до зменшення запасів цього цінного звірка. Вимирає видра і від зміни гідробіологічного режиму річок та водойм, забруднення їх стічними водами, внаслідок чого зменшується кількість риб, раків, молюсків, якими вона живиться.

В останні роки у всіх карпатських областях задача шкурок видри фактично припинилась. Вона стала рідкісним, а потім вимираючим звірком. Для відновлення її чисельності, або хоч би збереження як виду в складі фауни Карпат, слід припинити промисел на неї на найближчі 15—20 років, сприяти поліпшенню кормової бази, охороняти місця, де вона водиться.

Істотної шкоди рибництву видра не завдає. В її їжі переважають смітні риби: бистрянки, верхоплавка, подуст, вусач, піскар, рідше окунь, йорж.

Рис. 45. Видра

Кіт лісовий (*Felis silvestris silvestris* Schreb.) поширений в передгірних та гірських лісах. В острівних низинних лісах Передкарпаття, Буковини і Закарпаття не виявлений. Зупиняється тут лише під час мандрів. У гори підіймається до 1200—1300 м, рідко вище. Перевагу віддає широколистяним буковим, грабовим і дубовим пралісам з дуплавими деревами. Оселяється також у дуплах старих верб, тополь, вздовж берегів річок, на горіщах старих будівель, розміщених в лісах, а також у щілинах між скелями, на виноградниках, терасах, у щілинах кам'яного облицювання річкових русел, під корінням вивернутих дерев, у порох.

Довжина тіла 52—75, хвоста 28—34 см; вага 4,3—6 кг. Самці дещо крупніші від самок.

Хутро взимку іржаво-сіре або сіре, з темно-бурими або чорними смугами, поперек спини. На голові 4 поздовжні смуги, 2 середні тягнуться вздовж спини аж до основи хвоста. На хвості 4—6 темних кілець, кінчик хвоста чорний.

Активний цілорічно, присмерком і вночі, інколи ловить здобич і вдень. Полуює переважно на землі. Добре лазить по стовбурах дерев, де підстерігає птахів. Знищує пташенят або кладки яєць. Веде дуже скриптий спо-

сіб життя, взяти його на облік можна тільки по голосу весною або по слідах взимку.

Живиться переважно мишами, птахами, їх яйцями, рідко використовує для їжі ящірок, змій, рибу.

Розмножується раз у рік. Парується в другій половині січня — середині березня. На низинах і в передгір'ях — трохи раніше. Народжує в середньому 3—6 кошенят, які вже у 2-місячному віці починають жити самостійно (в передгір'ях Закарпаття і Буковини в другій половині травня зустрічаються кошенята завдовжки 23—30 см, які вже самостійно полюють на здобич, хоч на ніч повертаються ще в укриття). В листопаді вони майже не відрізняються від дорослих.

Ворогів у kota лісового небагато: кошенят знищують сови, яструби, лисиці, куниці, на дорослих нападає рись або вовк. Конкурентами є сови, що займають такі ж укриття і живляться мишами. Хворіє багатьма хворобами, на ньому паразитують кліщі і блохи.

Кіт лісовий порівняно часто зустрічається на південних схилах Карпат (Закарпатська область). За 28 років здобуто 1390 особин. До 1953 р. був під охороною, з 1954 р. на нього дозволено полювати. Здобувають kota, звичайно, під час випадкових зустрічей. Цікне його зимове хутро. У 1974 р. в лісах Карпат нараховувалось близько 1600 особин лісового kota.

Рись (*Felis lynx lynx* L.) поширена в гірських, здебільшого старих і перестійних букових, ялинових та ялицевих лісах, в яких нагромаджуються колоди від буреломів та вітровалів. У минулому водилась і в низинних лісах. За останні 150 років її ареал скоротився більше ніж у 3 рази.

Довжина тіла — 82,5—126,6 см, хвоста 19,2—31, задньої ступні 19,2—23, вуха 7,3—8,1, висота в плечах 57—64,8 см; вага 20—30 кг.

Хутро взимку на спині рожево-буре з димчасто-палевим відтінком (довжина ості 40—42, підшерстя — 25—30 мм). З боків і зверху добре помітні темні плями. Черевно-сріблясто-біле; на вухах довга шерсть, яка утворює ки-тці. Літнє хутро іржаво-буре з сірим відтінком.

Живе здебільшого осіло, але взимку в пошуках поживи може подорожувати 10—20 км. Активна вночі і присмерком, часто полює і вдень в районі 8—12 км², але коли корму мало, полює в межах до 16—25 км².

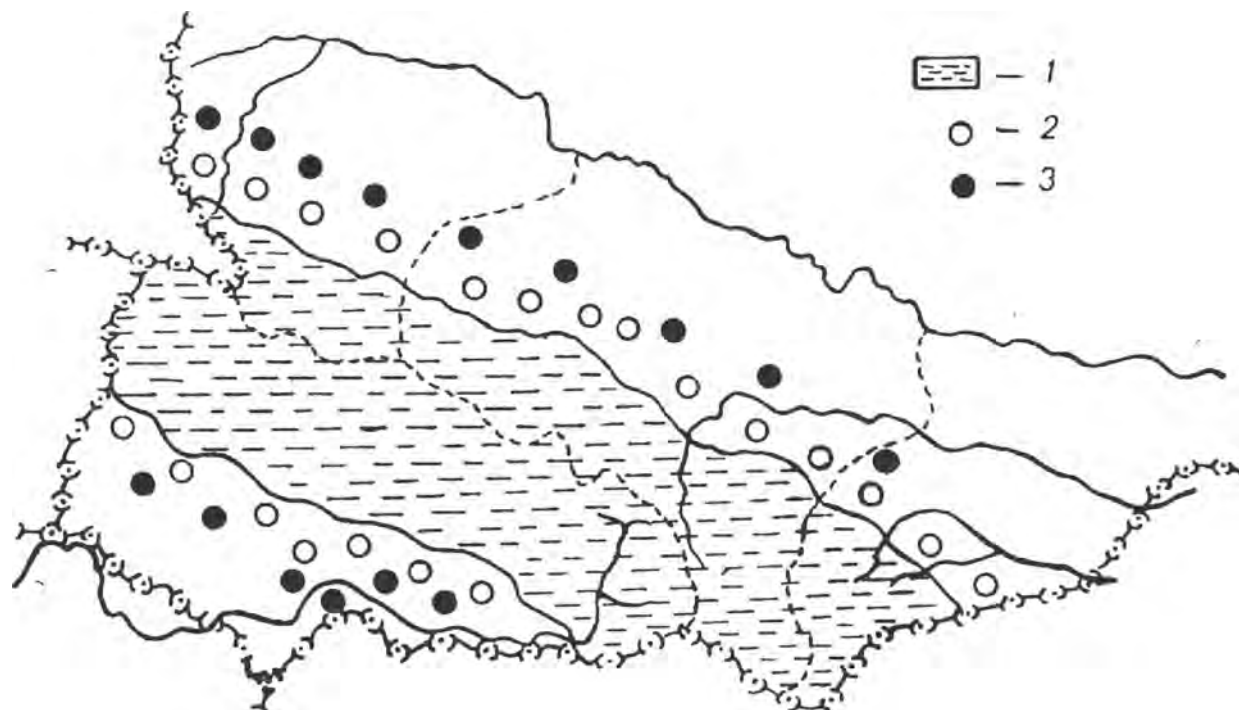

Рис. 46. Поширення рисі в Карпатах: 1 — сучасне; 2 — до 1900 р.; 3 — до 1860 р.

Рис. 47. Рись.

Живиться різними тваринами, переважно теплокровними.

Укриттям для рисі служать буреломи та вітровальні завали, щілини скель, рідше природні підземелля, печери, купи хмизу, дупла, вона влаштовує лігва, яких буває по декілька, але тільки одне з гніздом. У тимчасових укриттях рись відпочиває під час обходу угіддя, ховається від дощу або вистежує здобич.

Розмножується раз у рік. Парується в лютому або в першій декаді березня (залежно від висоти над рівнем моря і строків настання весни). Народжує двоє малят, у старих самок буває п'ятеро. Малята годуються молоком матері до 3—3,5-місячного віку, ростуть порівняно повільно. Розмірів дорослих особин досягають на початку третього року життя, хоч статевозрілими стають на другий рік. Виводок тримається разом з дорослими до кінця зими.

Природних ворогів у рисі майже немає, малят можуть знищувати лисиці і вовки. На звірові постійно паразитують блохи та кліщі.

Чисельність рисі в Карпатах за даними обліку на 1 січня 1974 р. не перевищувала 120 особин. Найбільше звірів у Закарпатській і Чернівецькій областях, де взято на облік понад дві треті усіх особин.

Кількість рисі необхідно контролювати і суворо регулювати. Звіра потрібно зберегти у складі фауни Карпат.

Рись у межах України поширена тільки в Карпатах та в незначній кількості у Волинській і Житомирській областях.

У заготівельні контори поступає дуже обмежена кількість шкурок цього звіра. В Закарпатській області за 28 років (1946—1973) поступило 74 шкурки, в Чернівецькій — 22, в Івано-Франківській і Львівській — 59.

Спеціального промислу на рись не існує. Її здобувають при випадкових зустрічах під час полювання на лисиць та інших звірів.

ЗАЙЦЕПОДІБНІ — *Lagomorpha*

Кріль дикий (*Oryctolagus cuniculus* L.) завезений із Одеської і Херсонської областей протягом 1965—1973 рр. Довжина тіла — 30—38 см, вага — 1,4—1,7 кг.

Найбільш перспективним для його акліматизації є Кельменецький, Сокирянський та інші райони Чернівецької області, в яких невисока вологість і неглибокі сніги. Закарпатська низовина непридатна для акліматизації дикого кроля. Високий рівень ґрунтових вод, значна вологість, велика кількість опадів (500—600 мм) несприятливі для цього звірка. Йому для риття глибоких і складних нир потрібні сухі і легкі ґрунти. З-під глибоких снігів кріль не може здобути корму. Надмірна вологість згубна для нього. Успішно акліматизувати цього звірка можна на закарпатських передгір'ях.

Заєць-біляк (*Lepus timidus kozhevnikovi* Ognev). У листопаді 1963 р. 96 зайців-біляків завезли в Карпати з метою акліматизації. Їх випустили у двох пунктах Закарпатської області — Перечинському районі, у верхньому поясі букового лісу під полониною Рівною та Рахівському районі, у верхньому поясі ялинового лісу під горою Говерла. В обох пунктах зайців зустрічали зимою і весною наступного року на значних відстанях від місць випуску. Більше половини їх протягом першої безсніжної зими загинуло від хижаків. У зайців біле зимове хутро з'явилося в кінці листопада, а сніг випав тільки в січні і вони досить довго були добре помітні хижакам. Наступного 1964 р. весною біля полонини Рівної і на самій полонині з'явилося 5 виводків

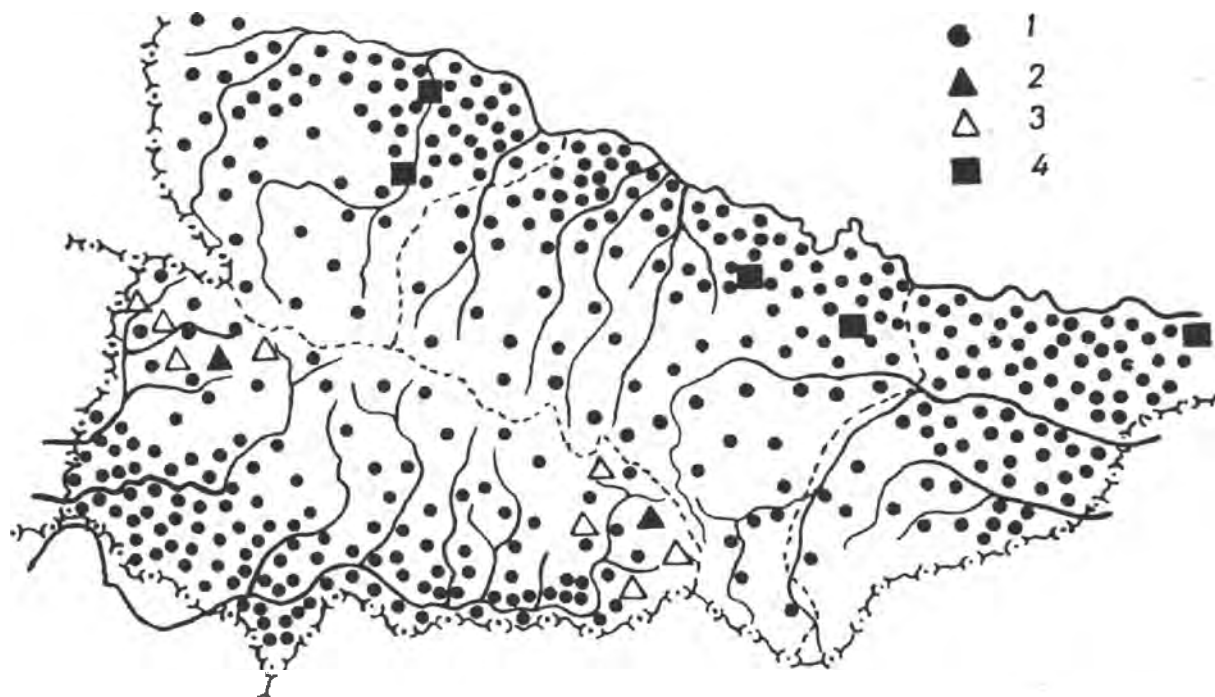

Рис. 48. Поширення зайцеподібних: 1 — заєць-русак; 2 — місце випуску зайця-біляка на Закарпатті в 1960 р.; 3 — знаходження окремих особин (1963—1973 рр.); 4 — місце випуску дикого кроля для акліматизації.

Рис. 49. Заєць-біляк.

зайця-біляка, а в Рахівському районі більше 12-ти. Але після вигону худоби на полонину зайців вловили собаки пастухів. Сьогодні можна вважати, що біляк у складі фауни Українських Карпат рідкісний звір.

У минулому, як свідчать деякі літературні джерела (Завадський, 1840), заєць-біляк був поширений в Карпатах. Його можна і тепер реакліматизувати.

Заєць-русак (*Lepus europaeus transsylvanicus* Matschie) поширений скрізь, але нерівномірно. Дуже часто зустрічається на пизинах, передгір'ях, міжгірних річкових долинах, безлісних схилах. В зімкнутих лісах, особливо хвойних, зустрічається рідко або відсутній зовсім. Влітку підіймається в гори. Якщо в горах випадають глибокі сніги, мандрує у річкові долини.

Довжина тіла 53—67 см, хвоста 11—13 см, вага 3,2—5,3 кг. Самці крупніші від самок. Хутро вохристо-сіре з чорнуватим або темно-бурым поздовжнім малюнком на спині і з боків. У гірських особин хутро помітно біле на

стегнах і біля основи хвоста. Влітку хутро глинисто-бурувате, низу біле.

Зимове хутро на літнє заєць-русак міняє в кінці лютого—березні (на низинах) і до початку квітня (в горах). У кінці листопада має уже зимове хутро.

Активний весь рік, здебільшого вночі та вранці. Живиться травами і корою дерев, кущів, їх бруньками, листям, насінням, зерном, коренеплодами. Надає перевагу культурним рослинам, зимою — озимині, корі кущів і дерев. У Карпатах їжа його різноманітна: понад 80 видів рослин.

Розмножується заєць-русак протягом усього теплого періоду року (на низинах 8—9, в горах — 5—7 місяців). Парується на Закарпатській низовині і передгір'ях в січні. На початку лютого третина самок уже вагітна. Протягом року буває 2—3 виплоди (в горах), 4 (на низинах і передгір'ях). Народжується одно-трьох зайчат, рідше — четверо-п'ятеро.

Вороги зайців — лисиця, кіт лісовий, собака, рись, вовк, борсук та інші хижаки. Зайчат нищать і хижі птахи: яструб великий, сова, а також свійський кіт. Хворіють зайці туляремією, лептоспірозом, трихінельозом, у кишках часто паразитують черви трихоцефали, із зовнішніх паразитів влітку — кліщі.

Чисельність зайця-русак помітно змінюється по роках, межі цих змін значні, про що можна судити за кількістю відстріляних особин в окремі роки. Так, у 1948 р. було відстріляно 28 тис., у 1968 — 41,2, в 1958 — 77,3 в 1962 — 80, в 1954 — 82,7 тис. особин. За 28 років (1946—1973) із території Карпат поступило в заготівлю понад півтора мільйона шкурок русака. Із згаданої кількості 65—80% зайців здобуто в низинах та передгірних районах, де в ландшафті переважають сільськогосподарські угіддя.

Щорічно населення згаданої території одержує від 84 до 261 тис. кг заячого м'яса і від 10 до 30 тис. крб. за шкурки.

В останні 3—5 років кількість зайців у природних угіддях помітно зменшилась, що зв'язано з високою смертністю від отрутохімікатів, мінеральних добрив, та надмірним промислом, а також від захворювань.

Сьогодні розраховувати тільки на природний приріст зайців уже не можна. Їх потрібно розводити штучно і збагачувати ними мисливські угіддя.

Білка (*Sciurus vulgaris carpathicus* Pietruski) поширена у всіх лісах, від низинних гаїв до криволісся на висоті 1600—1750 м над рівнем моря. Часто зустрічається в плодonoсних хвойних лісах, а в листяних тільки тоді, коли там багато жолудів, горіхів, грибів.

Довжина тіла 20—27 см, хвоста 18—22 см, вага 240—390 г. Взимку хутро на спині і з боків (довжина шерсті 21—27 мм, підшерстя 18—20 мм) бурувато-сіре з сріблястим відтінком, влітку — темно-буре, майже чорне, з металевим блиском. Вздовж черева біла смуга завширшки 3,6—5,3 см. П'ята частина особин карпатської білки має руде або рудувато-буре облямування навколо білої смуги. Переважають темнохвости, але зрідка зустрічаються і червонохвости. Взимку хутро у них рудувато-коричневе з сіруватим відтінком, а влітку руде. На кожних 1000 шкурок темнохвосток, оглянутих на складах заготівель хутра, в Карпатах припадає 2,5—6,7% червонохвосток.

Зимове хутро на літнє змінює в березні—квітні. Літнє на зимове в жовтні—листопаді.

Активна білка удень протягом усього року. Годується зранку до 10—11-ї та ввечері до 17—19-ї години.

Живиться насінням ялини, ялиці, кедрової і сланкої сосен, граба, горішками ліщини та бука, жолудями, ягодами, плодами, бруньками, грибами, їсть також комах, пташині яйця. Залежно від сезону року і місця перебування, в їжі переважають ті або інші корми.

Розмножується білка 1—2 рази на рік. Парується в січні—лютому. Малята народжуються в березні—квітні. Незначна кількість звірят парується і вдруге в травні—червні, приплід буває в липні—серпні, дуже рідко на початку вересня. Малят народжується двоє—семеро, частіше — четверо. У неврожайні роки відмічається висока ембріональна смертність. Молоді ростуть швидко і на початку зими уже нічим не відрізняються від дорослих.

Ворогів у білки багато. Її знищують сови, kunиці, горностаї, лісові коти, лисиці та інші. Хворіє деякими хворобами, на ній паразитують кліщі, блохи, а у внутрішніх органах — черви.

Чисельність білки в Карпатах порівняно з іншими територіями України висока. В урожайні роки становить

Рис. 50. Поширення: 1 — білки; 2 — ондатри; 3 — напрямки міграцій ондатри після проведення меліоративних робіт та висихання водойм у 1971—1973 рр.

22—28 особин на 10 км маршруту плодоносних хвойних лісів.

До 1959 р. білку охороняли. З 1960 р. на неї відкрито промисел. За 9 років (1960—1968) заготовлено 77600 шкурок (в Закарпатській області 9800, Івано-Франківській — 37300, у Львівській, в межах колишньої Дрогобицької, — 6500, Чернівецькій — 24000). Це становить 31,2% загальної кількості шкурок білки, заготовлених за той же час на Україні.

У Кримській області їх заготовлено 179800, це майже в 2,5 рази більше, ніж у Карпатах. В інших областях шкурки у заготовлю не поступали.

Коливання кількості білки по роках, на основі спостережень за 20 років (1952—1972) досягали значних розмірів (мінімум 15, максимум 60 на 1 км² лісу), що відбілося на кількості заготовлених шкурок у той чи інший рік.

Організованого промислу на білку не існує, її здобувають попутно, під час полювання на інших звірів.

Ондатра (*Ondatra zibethica* L.) поширена на низинах Закарпаття та в річкових долинах Передкарпаття, зокрема, в заплавах Тиси, Дністра, Пруту. По річкових долинах доходить до нижньо-лісового поясу. У Закарпаття проникла із Угорщини ще в 20-х роках нашого століття, в Передкарпаття і Буковину переселяється із Польщі та Волині, починаючи з 1947 р. і по сьогодні.

Ондатра заселяє придатні для її життя водойми, береги заболочених рік, стариць, озер, магістральних і меліоративних каналів, водосховищ.

У 1959 р. 36 ондатр (20 самців і 16 самок) випустили біля Тереблянського водосховища Закарпатської області, але звір тут не прижився, через відсутність болотних рослин і переселився у верхів'я ріки Тереблі, на струмок Озерел та на штучні водойми недалеко від села Синевірської Поляни. У 1973 р. ондатри уже зникли й звідси.

Довжина тіла ондатри 28—36 см, хвоста — 20—27 см — вага 0,9—1,6 кг.

Взимку хутро на спині і з боків (довжина шерсті 32—38 мм, підшерстя 22—28 мм) світло-коричневе, буває і темно-буре. У Закарпатті переважають бурі особини, в Передкарпатті — руді.

Найбільш інтенсивно линяє у травні — вересні.

Активна ондатра протягом усього року ввечері та вранці. Взимку на покритих льодом водоймах робить віддушини, дістає з під води кореневнища болотних рослин, якими і живиться.

Крім болотних рослин, ондатра поїдає молюски, кору верб та інших біляводяних кущів. Рідко, при нестачі кормів, живиться зеленими стеблами пшениці, вівса, кукурудзи, конюшини, буряками, картоплею, морквою, а також зерном, але істотної шкоди сільському господарству не завдає.

Нори влаштовує на берегах водойм, вхідні отвори бувають на рівні води або під нею. У зв'язку з коливанням рівня води, входи в нори розміщує у кілька ярусів, на різних висотах, але користується тільки тим, що під водою.

Для гнізда вибирає розширену підземну частину нори діаметром від 320 до 450—490 мм, яку вистелює сухими болотними рослинами, пір'ям, шерстю.

Розмножується 3—4 рази на рік. Вперше парується в лютому (Закарпаття) або в березні (Передкарпаття). Найчастіше народжує п'ятеро малят.

У популяції ондатри переважають молоді особини, їх біля 90—93%, а тих, що перезимували одну зиму — 5—8%. Звірів, які перезимували більше двох зим, всього 0,5%. Таке співвідношення вікових груп обумовлене дуже інтенсивним промислом.

Вороги ондатри — тхір, кам'яна кунця, горностай, лисниця, видра, собака.

Хворіє туляремією, лептоспірозом, часто заражена внутрішніми паразитами, зокрема червами та зовнішніми — кліщами, блохами.

Чисельність звіра в цілому незначна. В останні роки у зв'язку з меліорацією, площа придатна для життя ондатри, зменшилась. Після обвалування дамбами русел багатьох річок було ліквідовано заплави, стариці, озера та інші її угіддя.

За 28 років (1946—1973) вбито 54373 ондатри. Основна маса (24950 штук) здобута на Закарпатті, де звірок живе більше 50 років. Решта — в Івано-Франківській (6092), Чернівецькій (562) і Львівській (22769 штук) областях. У ці області ондатра проникла недавно, ще продовжує розселятись і охороняється, тому тут на неї майже не полюють.

При умілому господарюванні із згаданої території можна здобувати 3—5 тисяч звірків щорічно.

Полюють на ондатру дуговими залізними пастками, рідше рушницями. Шкурка її найбільш цінна в грудні — березні, але в лютому, у зв'язку з настанням періоду розмноження, промисел ондатр слід припиняти.

Соня сіра, вовчок (*Glis glis glis* L.) — кошелка, віверка поширена у всіх лісах від низин до верхнього лісового поясу і криволісся. Надає перевагу листяним і змішаним лісам на південних і західних схилах. Весною і на початку літа шкодить молодим хвойним лісам.

Довжина тіла 15—20 см, хвоста — 14—18 см, вага 100—142 г. Хутро на спині і з боків свицево-сіре з ледве помітним буруватим нальотом, на череві — біле (довжина шерсті — 2,3—2,6 см, підшерстя — 1,8—2,2 см). Линяє раз у рік. Процес линяння залежить від висоти над рівнем моря триває 5,5—7,5 місяців.

Активний звірок вночі, добре лазить по деревах, ховається в їх дуплах. На зиму залягає в сплячку під коріння, зарившись в землю.

Промисел вовчка в Карпатах не розвинутий, хоч в деяких угіддях цей звірок чисельний. Хутро малоцінне.

Ховрах європейський (*Citellus citellus citellus* Linnaeus) поширений на Закарпатті вздовж кордону з Угорщиною та Чехословаччиною (паннонська популяція), а також в лісостеповій частині Чернівецької області (молдавська популяція). За 1959—1968 рр. поступило в заготівлю 3597 шкурок.

Ховрах рябий (*Citellus suslicus suslicus* Güld.) поширений у північно-східній частині Передкарпаття і Буковини. У заготівлю шкурки ховраха рябого надходять переважно з території Прут-Дністровського вододілу.

Сліпець гірський, або білозубий (*Spalax leucodon leucodon* L.) поширений на лівобережжі річки Пруту в Чернівецькій області, нечисленний. Спосіб життя — підземний.

Сліпець подільський (*Spalax polonicus polonicus* Mehely) поширений в Чернівецькій, Івано-Франківській областях, нечисленний. Шкурок надійшло у заготівлю мало. За 7 років (1948—1954) здобуто лише 1925 штук.

Щур звичайний, або пацюк (*Rattus norvegicus norvegicus* Berkh.) — численний, надто шкідливий і небезпечний в епідеміологічному відношенні гризун, поширений повсюдно. Винищують цього гризуна ще недостатньо.

В Закарпатській області за 28 років (1946—1973) в заготівлю здано 255160 шкурок. Цього шкідника необхідно посилено знищувати.

Хом'як звичайний (*Cricetus cricetus cricetus* L.) поширений на рівнинних лісостепових ділянках усіх карпатських областей, але нечисленний. За 21 рік (1946—1973) здобуто 101002 шкурки. Промисел хом'яка потрібно посилити.

Полівки: водяна звичайна (*Arvicola terrestris terrestris* L.) та **гірська водяна** (*Arvicola terrestris scherman* Shaw) поширені спорадично, в деяких угіддях численні, але промисел на них неорганізований, шкурки в заготівлю не надходять. Цих шкідників у місцях їх поширення слід знищувати.

Сіра сося, ховрах, сліпець, хом'як та щур відносяться до шкідливих гризунів, шкурки яких заготовляють як другорядну хутряну сировину. Саме за рахунок цих звірів можливе збільшення обсягу заготівлі хутра. Від цього буде тільки подвійна користь, бо і шкідників стане менше.

ПАРНОКОПИТНІ — *Artiodactyla*

Дикий кабан (*Sus scrofa attila* Thomas) — дикун, ікляч — самець.

Розміри дорослих самців: висота в холці 88 (74—103) см, довжина тіла 174 (147—198) см, хвоста — 20 (16—27) см, вуха — 8,9 (8—12,5) см; вага — 236 (118—256) кг. Самки менші: висота в холці 79—90 см, довжина тіла 160 см, вага 160—185 кг.

Поширений дикий кабан у гірських лісах, але в минулому, коли дубові ліси займали значні площі, зустрічався і на Притисянській низовині. За свідченням деяких джерел (Легоцький, 1881—1882; Тинецький, 1898) уже в середині XIX ст. на Закарпатській низовині він стає рідкісним, а в Передкарпатті на початку XX ст. в долині Дністра ще зустрічається. Великої шкоди землеробству завдавав кабан дикий у передгір'ях і річкових долинах Закарпаття ще у 20-х роках XX ст. У середині 30-х років посіви на схилах гір у річкових долинах Закарпаття охороняли від диких кабанів, розкладаючи в полі багаття, розвішуючи дзвінки.

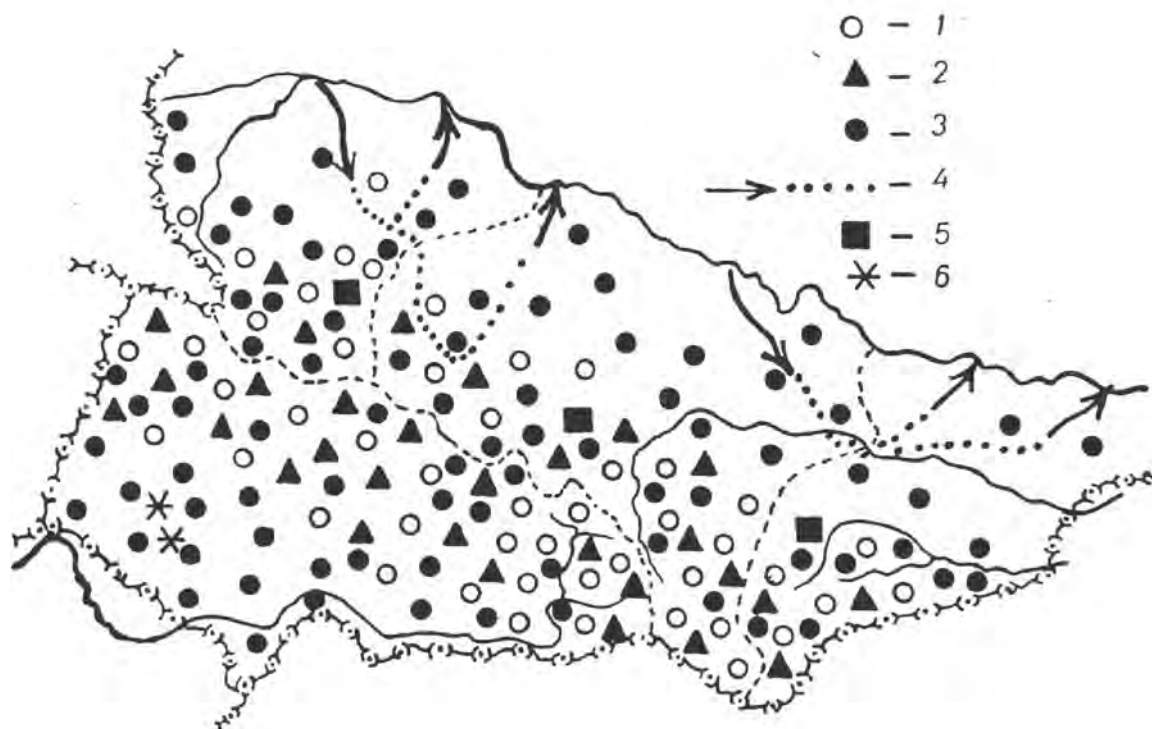

Рис. 51. Поширення парнокопитних: 1 — дикого кабана; 2 — оленя; 3 — козулі; 4 — мандри лосів у 1960—1973 рр.; 5 — зубра; 6 — муфлону.

Щетина на спині між лопатками у дикого кабана — 10—14 см, злегка кучерява, темно-сіра або чорна з рудуватим відтінком, підшерстя рудувато-буре. На передній частині спини утворює гребінь. Шкіра темна, через що дикий кабан здається чорним. Копита й п'ятачок чорні.

Поросята до 3—3,5-місячного віку вкриті м'якою рудувато-бурою щетиною, вздовж спини й по боках поздовжні рудувато-вохристі смуги. У 4-місячному віці поросята стають темно-сірими.

Ікла (верхні й нижні) у самців розвиваються на першому році життя. Дорослі звірі мають масивні ікла, особливо верхні. В поперечному розрізі вони трикутної форми, нижні довші до 20—25 см.

Улітку в гірських лісах звір тримається здебільшого глухих місць, які знаходяться близько від заболочених, зарослих струмків. Віддає перевагу лісовим царинкам, вирубкам, зрідженим ділянкам лісів, де багато трав. Любить також ґрунти, багаті на перегній, розриває купини, вибираючи крохмалисті цибулини й кореневища різних рослин, дощових черв'яків, лялечок комах, тощо.

Пізньої осені, коли випадає сніг, спускається з гір в річкові долини, де багато кормів (горішки бука, жолуді, ділянки картоплі, кукурудзи, топінамбура, кормової капусти). Відвідує солонці, годівниці з кінським каштаном, зерновідходами.

З настанням холодів з глибокими снігами стадність кабанів збільшується, а індивідуальна ділянка зменшується до 1—2 км² на добу.

Дикий кабан у Карпатах притримується майже одних і тих же урочищ, гір, масивів лісів, змінюючи тільки, залежно від наявності корму, місця перебування в межах 10—15 км.

Гони у диких кабанів відбуваються протягом листопада—грудня. Дорослі самці мають уже добре розвинутий калкан, або тук (сполучно-тканинні утворення завтовшки до 3 см, що залягають під шкірою з двох боків — від лопаток до останнього ребра). Калкан починає розвиватись у другій половині вересня, служить для захисту від поранень під час бійок між суперниками. Сім'яники збільшуються в листопаді — грудні майже в два рази, як і залоза, що виділяє жовтувату рідину. Її самці часто розбризкують на лісових стежках. Під час гону самці розшукують гурти самок, від-

ганяють від них підсвинків і молодняк і вступають у бійку з суперниками. На час закінчення гону (в другій половині січня) вони втрачають до 20% ваги.

На дорослого самця в Карпатах щороку припадає 1—4 самки. Строки гону і тривалість залежать від корму, віку самок, вгодованості та ін. Дуже ожирілі характеризуються пізнім настанням тічки. Самки стають статевозрілими у 18—22 місяці; самці вперше беруть участь у гонах на 4—5 році життя, хоча статевозрілість у них настає значно раніше, але більш сильні й старі самці не підпускають їх до самок.

Тривалість вагітності (120—140 днів) залежить від віку самки та кількості ембріонів. У приплоді в середньому 4—5, іноді до 18 поросят. У неврожайні роки яловість самок може досягти 50—70%, поросят народжується менше. Поросята з'являються в березні—травні. Їх кількість залежить від віку самки (у молодих майже у 2 рази менше), кормових угідь. Найчастіше народжується 4—6 поросят. Молоком матері годуються 2,5—3,5 місяця, але 2—3-тижневі уже розривають ґрунт, добуваючи корм. Середня вага новонароджених 750—800 г. Через рік вони важать 35—45 кг.

Живе дикий кабан 10—12 років. У Карпатах переважають самці віком 5—7 років.

За останні 25 років значно змінювалась чисельність звіра. В суворі зими багато гинуло з голоду, від інфекційних захворювань, а також від посиленого промислу та хижаків. У врожайні роки кількість народжуваних поросят різко збільшується і на деяких ділянках поголів'я зростає в 3—5 разів. Велику роль при цьому відіграють мігранти, особини, що зосереджуються в місцях багатих на корми. У таких випадках на кожні 10 км² припадає 10—20 особин.

Основний ворог дикого кабана — вовк. Рись нападає на поросят. Бурий ведмідь і лисиця — зрідка на молодняк.

У дикого кабана виявлено понад 20 видів паразитичних червів, серед яких збудники трихінельозу, а також фінозу, балантидозу та ін. Влітку — зовнішні паразити — кліщі та воші.

Загибель (падіж) дикого кабана викликається чумою. Відомі епізоотії в різних частинах Карпат. Часто гине від повені, коли гірські річки раптово перетворюються на бурхливі потоки.

Рис. 52. Дикий кабан.

Практичне значення диких кабанів невелике. Щорічно здобувають від 150 до 1250 особин. Для збільшення поголів'я і зменшення шкоди, якої вони завдають, потрібно в постійних місцях їх перебування підсаджувати на царинках і лісових галявинах дуб, плодові дерева та буряк, картоплю, топінамбур та ін., залишати на зиму невеликі ділянки з вівсом, житом, кукурудзою, а також створювати запаси кінського каштану для підгодовування в суворі зими.

Полюють на диких кабанів у вересні—жовтні і першій половині листопада. Звичайно, що вартість ліцензії повинна бути в 3—4 рази дорожчою, ніж тепер і на кожний рік визначатись окремо.

Козуля європейська (*Capreolus capreolus capreolus* L.), сарна (самка), цапок (самець).

Довжина тіла 113—136—140 см, хвоста 2,5—3,5 см, висота в холці 66—93,5 см, вага 18,6—28,2 кг, рідко 36 кг. Самці мають більшу вагу, ніж самки. Вони вищі й довші. В цілому карпатські козулі крупніші, ніж західноєвропейські, кримські, кавказькі, біловезькі, і відносяться до середньоєвропейської крупної раси. Більші

Рис. 53. Молода козуля.

за карпатські — поліські, українські та північнокавказькі.

Довжина шерсті між лопатками у грудні—березні 4,5—5,5 см.

Максимальна довжина рогів, у самців 32—35 см, частіше 24—28 см. Розгалужень не більше 3, дуже рідко — 4. Основи стрижнів рогів зближені; віддаль між розетками не перевищує їх діаметра. Вирости лобової кістки зближені, майже паралельні. Горбкуватість (перлинистість) на стрижнях розвинута до першого відростка. Роги самці скидають, починаючи від другої декади жовтня — до першої декади грудня, найчастіше — наприкінці листопада.

У перший рік молоді самці у жовтні—листопаді на лобових кістках мають короткі до 1,5 см «дудки», або вирости, потім з'являються прості нерозгалужені стрижні, на третьому році — по два відростки, а пізніше —

по три. Потім кількість їх не збільшується, але роги ростуть до 6—7 років. Після, особливо на 9—10 році життя, зменшуються в розмірах, стають тоншими, втрачається горбкуватість.

У самців найбільш розвинені роги на 7 році життя. Вони могутні, товсті, мають порівняно велику вагу, темно-бурого кольору з сіруватими або білуватими кінцями.

Літнє хутро козулі яскраво-руде або рудувато-іржаве, вздовж хребта трохи темніше. Череву та кінцівки білувато-вохристі. Зимове хутро зверху темно-сіре, по боках — з голубуватим відтінком. У молодняка 3,5—5-місячного віку рудувато-жовте з білуватими або білувато-вохристими плямами на спині і по боках.

Самці линяють у квітні, а самки — до червня. На низинних і передгірних ділянках Закарпаття та Буковини козуля линяє раніше, а восени шерсть відростає пізніше. Навесні в особин на північних схилах (у Львівській і Івано-Франківській областях), а також вище 700—800 м над рівнем моря шерсть змінюється з запізненням, а восени наростання підшерстя розпочинається і закінчується раніше на 16—24 дні.

Козуля поширена скрізь, де є лісова й чагарникова рослинність, від низин до субальпійського поясу. На субальпійських луках зустрічається часто на початку осені. У високостовбурні зімкнуті хвойні та букові ліси заходить зрідка. Восени, коли осипаються букові горіхи, часто відвідує букові ліси. На низинах у дубових лісах козуля тримається рідко відвідуваних людьми ділянок.

Взимку, коли випадає глибокий сніг, звірі переходять у нижній лісовий пояс та в річкові долини. Весною частина особин мандрує до верхнього лісового поясу і на полонини, де перебуває аж до осені. Влітку випасається на ділянках субальпійських лук, що використовуються як сіножаті.

Живиться козуля різноманітною рослинною їжею (ясен, клен, граб, горобина, осика, верба, бук, ліщина, дуб, малина, акація, дика груша і яблуня, бузок угорський та багато ін.).

Весною, літом та восени звірі живляться травами, взимку — корою дерев і кущів, а також гілками й бруньками. Ідять горішки бука, жолуді, гриби, особливо опеньки. Восени в шлунку кожної особини знаходиться по кілька кілограмів грибів.

Із трав'яних рослин часто поїдають лядвенець, конюшину, вівсяницю, медову траву, люцерну, зубницю, кострицю, копитняк.

Наприкінці літа козулі відвідують озимі посіви та ділянки з вівсом, ячменем, горохом.

Взимку основним кормом козулі європейської є кора, пагони, гілки кущів і дерев, бур'яни та трави, не покриті снігом. Відвідують годівниці з сіном, хоч це не заважає їм пошкодити кору дерев і кущів. Не захищені снігом дерева і кущі козулі обгризають до висоти 70—90 см, а деколи і до 110—130 см залежно від глибини снігу. Звичайно, шкодять молодим лісам.

Паруються козулі від середини липня — до серпня залежно від вертикальності зони чи природної ділянки, від погодних умов протягом літа. Народжує самка раз у рік. У передгір'ї і на низовині Закарпаття приплід одержують у другій половині квітня; дещо пізніше — у травні — на рівнині Буковини і на Прут-Дністровському вододілі; у третій декаді травня і на початку червня — в передгір'ях Карпат Львівської і Івано-Франківської областей; у першій половині червня — в горах понад 700—800 м над рівнем моря.

Народжується здебільшого одне теля, двоє — через 20—25 приплодів. Тривалість вагітності 8—9 місяців. Новонароджені протягом тижня залишаються на місці у траві або серед кущів. Потім починають ходити за матір'ю. Молоком матері годуються 2—2,5 місяця, проте уже в 30—35-денному віці їдять траву.

Ворогів у козулі багато. До 1963 р. вовки знищували щорічно близько третини приплоду. Останнім часом шкода від вовків незначна. Телят знищують лисиці, борсуки, лісові коти, на дорослих, крім вовка, нападає рись. Часто козулям шкодять і свійські собаки. Гинуть вони в суворі, багатосніжні зими від виснаження, захворювань.

На козулях паразитують воші, кліщі, в кишкочнику — черви. Хворіє багатьма хворобами колитних, зокрема ящуrom та сибіркою.

Чисельність за останні 20 років завдяки охороні і розселенню, підгодівлі зимою і зменшенню хижаків дещо зросла. У 1972 р. їх було майже 12,5 тис., на січень 1974 р. зареєстровано 7 тис. козуль. Проте розселена козуля по окремих угіддях дуже нерівномірно (від 0,18 до 2,5 особини на 100 га угідь). Необхідно, щоб на

Рис. 54. Дикий цапок.

кожних 100 га вкритої лісом площі Карпат було по 3—5 особин.

Для попередження пошкоджень звіром лісів треба вирубувати просіки, звалювати осики, створювати захисні насадження із улюблених козулею порід та своєрідні кормові зони, зберігати лісові поляни, царинки, а також посилити охорону та активізувати біотехнічні заходи, особливо в суворі зими.

Промисел козулі в Карпатах обмежений, відстрілюють її за ліцензіями в обмеженій кількості. Без шкоди для чисельності звіра та господарства можна щороку здобувати 20—25% наявного поголів'я, особливо самців.

Олень карпатський (*Cervus elaphus montanus* Botezat).

Довжина тіла (виміри 40 дорослих особин) 210—260 см, висота в холці 152—167 см; вага 260—373 кг. Самки менші: висота в холці 140—155 см, вага 220—270 кг. У кінці XIX ст. траплялись олені вагою 373 кг (Румунські Карпати), 312 (Буковина), 340 кг (Закарпаття).

Зимова шерсть на спині темно-сіра, на кінцівках майже чорна. Влітку рудувато-іржава, тільки вздовж хребта зберігається вузька темна смуга. Довжина шерсті взимку між лопатками 5,5—6,7 см, підшерстя 4,2—4,8 см.

Роги гіллясті, довжиною (обстежено 336 пар старших за 5 років) 102,5—149,8 см, середня кількість відростків 12, максимальна — 14—18, переважають темно-бурі, майже чорні з білувато-сірими кінцями, у 43% добре розвинутий вінок або крона). Горбкуватість (перлинність) на рогах у більшості особин розвинута добре.

Роги олень скидає в середині січня — кінці лютого. У кінці травня дві третіх самців мають уже сформовані м'які роги, які в червні твердіють, а в липні очищаються від шкіри. Повністю розвиваються вони в карпатського оленя на 6-му році життя, але льодовий відросток з'являється на 7-му. Вага рогів (досліджено 220 пар) 8—17 кг. Про крупні розміри рогів карпатського оленя відомо досить давно. Наприклад, у 1862 р. Лондонському зоологічному товариству вони були подаровані із здобутого в Карпатах оленя і важили 33,5 кг та мали 44 відростки. У 1881 р. роги оленя з Буковинських Карпат вагою 15,25 кг і 14 кг експонувалися на виставці трофеїв у Будапешті.

Найбільший розмах (розвал) оглянутих нами 336 пар рогів — 154 см, довжина очного відростка — 46,5 см, лобового — 43,4 см, середнього — 39,6 см, діаметр над розеткою — 9,5 см, товщина у основи третього відростка — 8,9 см, діаметр розетки — 10,7 см. Ширина крони під основою відростків — 12,7 см. Четвертий відросток часто входить до складу крони. Розгалужень середнього відростка, що характерно для кавказького оленя, у карпатського не буває.

У молодих самців у кінці першого року життя на лобних кістках з'являються кісткові горби. На початку другого року життя вони виростають до 8 см (так звані пеньки), самі роги розвиваються на 12—14-му місяці життя. Восени наступного року вони перестають рости, костеніють, очищаються від шкіри і не мають відростків, тому їх називають «спицями», а молодих самців з такими рогами — «спичаками». Ці перші роги олень скидає у квітні. Після них розвиваються другі із кількома відростками. Найрозвинутіші вони у оленя карпатської популяції від 6 до 14 років. Після 14 років

Рис. 55. Годівниця з сіном для звірів.

настає їх дегенерація, кількість відростків, розміри і вага зменшуються. У особин старше 18 років вони без розгалужень.

За зовнішніми ознаками рогів карпатські олені близькі до західноєвропейських. Проте форма їх надто мінлива ознака, бо у карпатських оленів не завжди є корона. У Карпатах популяція оленя формувалась в умовах гірського рельєфу, достатньої кількості кормів та атмосферних опадів, глибоких снігів (до 1,5—2 м), переслідування хижаками і багаторазового змішування з іншими популяціями оленів, яких завозили із Західної Європи.

У минулому в краї було 3 типи оленів: низинний — поширений у гаях і зріджених дібровах Берегівського, Мукачівського, Виноградівського районів, де звірів уже сьогодні немає, а лісів дуже мало, та близький до низинного тип середньоевропейського оленя, який сьогодні відомий на рівнинах Польщі. У Карпатах поширений карпатський олень, що зберігся в гірських лісах.

Тепер олень поширений тільки в гірських лісах Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької областей. У гори підіймається до висоти 1800—1900 м над рівнем моря, весною, поки худобу не виганяють на субальпійські луки, пасеться на них, а пізніше — на вирубках, лісових полянках, у зріджених лісах. Восени до випадання снігу виходить пастиись на долини, але з похолоданням спускається в річкові долини. Зимою, коли глибина снігу перевищує 60 см, звірі збираються в невеликі групи до 5—7 голів і живуть на невеликих ділянках, де пошкоджують лісові насадження.

Розміри слідів дорослого самця — 6,5—10,2 см; самки 4,0—8,5 см. Сліди задніх копит самця крупніші і округліші ніж у самки.

Біля солонців, водопоїв і підгодівельних майданчиків олені утворюють наброди, а в місцях постійного перебування і переходів — стежки, які тягнуться на кілька кілометрів між місцями годівлі, відпочинку та водопоїв.

Влітку звірі пасуться звечора, інколи вночі (в місячні ночі) та зранку до 8—9 годин. Потім відпочивають здебільшого в молодих лісах або на лісових галявинах серед високої трави: самки з телятами, а самці — окремо. Ввечері ідуть до солонців, на водопій, пастиись, а коли сонце заходить — на відпочинок.

Восени з наближенням періоду реву посилюється збудження, самці майже постійно пересуваються, нормальний добовий ритм життя у них порушується.

Зимою більшу частину доби звірі в русі. Активність залежить від погоди: в морозну і безвітряну погоду — вони активніші, в сильний снігопад та під час відлиг залягають на лежанках.

Поведінка оленя протягом року змінюється. Після періоду гону самці об'єднуються до березня в табунні. Якщо сніги дуже глибокі, до них приєднуються і самки. В одному такому табуні буває по 4—6 голів, а то й більше.

Карпатський олень не схильний до утворення стад. Більша частина особин бродить поодинокі, у зв'язку з цим, коли сніги неглибокі, зменшення індивідуальних ділянок, які вони займають, не спостерігається. В глибокосніжні і суворі зими (1962—1963, 1973—1974) — в Костринському, Жорнавському, Усть-Чорнянському, Станіславському і Турківському лісництвах спостерігалось

Рис. 56. Карпатський олень.

утворення стад. Проте, в дуже сувору багатосніжну зиму 1963—1964 і 1966—1967 років майже по всій території Карпат спостерігалось утворення невеликих табунів по 4—8 особин і тільки в двох випадках — по 13, в одному — 27. Це пояснюється незначною чисельністю оленя. Влітку в табуні буває не більше 3 особин. Збільшенню стадності сприяють глибокі сніги, які дуже шкодять пересуванню звірів, а інколи призводять до виснаження і загибелі окремих. Отже, стадність в Карпатах залежить від глибини снігового покриву, чисельності оленя, наявності корму, активності хижаків, зокрема, вовків. Проте карпатська популяція оленя добре пристосована до глибоких снігів, при глибині його в 60—70 см поведінка особин майже не змінюється.

В глибокому снігу жируючі олені роблять лежанки через кожні 150—250 м, а добова індивідуальна територія, яку обходить олень в цей період обмежується 1—2 км².

Межі своїх ділянок звірі «маркірують», залишаючи дерева з обгризеною корою та запашні «мітки». Під час гону самці активно охороняють такі ділянки від інших самців.

Живиться олень травою, корою та гіллям кущів, дерев. Перевага того чи іншого корму в живленні залежить від сезону року, наявності його і доступності в угіддях, фізіологічного стану організму тварин, хімічного складу рослин в даний сезон. У гілках і корі ясеня, клена, верби багато протеїну і золи, тому олені в певні сезони року надають перевагу цим рослинам (наприклад, у липні—серпні та на початку весни, коли інтенсивно ростуть роги).

Зимою основний корм для оленя це кора ясеня, явора та гілки верби. У м'які зими кора не так сильно примерзає і звірі обгризають її від 20—30 до 100—195 см заввишки. У ясеня, верби, явора, кору об'їдають невеликими смугами, у смереки, ялини, дуба, граба, бука — обгризають значно більше. Ранньою весною годується тим же, що і взимку, але з появою трав їсть калюжницю, вітряницю, конюшину, скополію, маренку та інші, а також молоде листя, гілки граба, ліщини, явора.

Влітку під час росту рогів та восени при підготовці до гону їжа найрізноманітніша.

Восени улюблений корм оленя — буковий горіх. В урожайні роки тварини їдять його щодня у великих кіль-

костях. Крім цього, поїдають гриби, плоди диких яблук, шипшину, груші, отаву.

Пізно восени і на початку зими, поки сніг ще неглибокий, олень копитами викопує з-під нього копитняк, листя малини.

Солонці відвідує весь рік, але найчастіше в кінці зими — на початку весни, коли з інтенсивним поїданням молодшої свіжої зелені зростає потреба організму в кухонній солі.

Джерела найчастіше відвідує тоді, коли річки каламутні, або стають мілкі та пересихають у посушливі роки. Охоче п'є також воду із мінеральних джерел, до яких не навідуються люди.

Взимку у Карпатах велике значення має підгодовування звірів, особливо після випадання глибоких снігів. Підгодовують сіном, хоч воно і не кращий корм для оленів та козуль (часто псується від надмірної вологості і стає отруйним, але все ж таки запобігає виснаженню). Якщо сіно якісне (перед згодовуванням побризкане розчином кухонної солі з додаванням 10-процентного розчину вапна), олені їдять його охоче.

Кращою підгодівлею є гілки, заготовлені пізньої весни та на початку літа, засушені разом з листям однорічних пагонів ясеня, явора, верби, липи, тополі, бука, граба, дуба, берези, груші, яблуні, терена та інших. Віники заготовляють від кінця травня — до початку липня залежно від вертикальності зони, висоти над рівнем моря, фенології вегетації.

У Карпатах важливо і доцільно створювати кормові поля для оленів із улюблених дерев і кущів (ясен, явір, верба, осика). Ділянки для таких полів потрібно підбирати там, де тримаються звірі, а також біля галявин, водопоїв, на вирубках. Вони відвертають оленів від поїдання цінних деревних порід (ялиця, бук, ялина, дуб). Створення кормових полів обходиться значно дешевше, ніж заготівля сіна.

Зимом олені охоче їдять також плоди кінського каштана. Їх можна заготовити в населених пунктах сотні тонн і вивезти в різні оленячі угіддя ще до випадання глибоких снігів. Тварини більш охоче їдять їх, ніж сіно, якщо вони добре заготовлені (висушені, незапліснявілі, неперепрілі тощо). Класти їх треба купами на настил із жердин і обгородити невисоким бар'єром, зробити навіс. Каштан кінський досить добре росте й

плодоносить на сухих ділянках і його слід висаджувати поблизу місць зимівлі оленів. Плоди, які впали, частково можна зібрати на зиму.

Розмножуються тварини з кінця серпня до жовтня. Спочатку лише деякі самці подають голос, у другій половині вересня «рев» помітно посилюється в усіх статевозрілих і його чути досить далеко. Період гону триває 25—35 днів.

Співвідношення статей під час гону до 1967 р. в середньому було на одного самця дві самки, в 1964 — 1,5 самок, у 1959 — 1,0, до 1956 — менше однієї самки на одного самця (вовки у великих кількостях знищували самок, тому тривалий час переважали самці). Кращим вважається співвідношення 1:1. В таких стадах ялових самок майже немає.

За час гону самці втрачають 15—25% ваги тіла. У розмноженні беруть участь переважно 5—6-річні особини, хоч ревуть і молодші.

Понад дві третіх молодих самок вперше огулюються на третьому році життя. За даними спостережень (1959, 1960, 1966, 1967 рр. та 1971—1974 рр.) від 8 до 36% самок щороку залишаються яловими.

Тривалість вагітності 240—270 днів. Розтелюються самки в другій половині травня — середині червня, проте окремі — раніше або пізніше. Народжується одне теля, дуже рідко двоє. Перші 2—3 дні воно майже постійно лежить, в однотижневому віці уже бігає за матір'ю, в одномісячному — пасеться. Молоком годується до початку зими, інколи довше. Самка припиняє годівлю і залишає теля тільки на період гону. Молодняк тримається біля матері 1,5—2 роки, деколи довше.

Гинуть олені найчастіше від вовків, особливо в суворі, сніжні зими. За 2 роки (1962—1964) загинуло 108 особин (тільки зареєстровані випадки). Жертвами вовків стають телята, напівдорослі і дорослі самки.

Інші хижаки для оленя в Карпатах майже не страшні. Зрідка трапляються випадки, коли на молодих нападають рись або лисиця.

Загибель звірів від виснаження спостерігається лише в окремі зими. У 1964 р. загинуло 17 особин, у 1968 — 6. У багатосніжну зиму 1973—1974 рр. у Карпатах загинуло понад 20% оленів. Весною в багатьох зворинах знаходили їх трупи.

Рис. 57. Самка оленя.

Хворіють олені ящуром, коростою (весною), терплять від гедзів, а також різних гельмінтозів. Є відомості, що у 1786 р. багато оленів загинуло від фасціолезу.

Конкурентом оленя в Карпатах є козуля, яка живиться майже однаковими кормами. Кращим співвідношенням у Карпатах є 4—5 козулі на одного оленя.

Взимку у місцях зосередження тварини пошкоджують ліси, утруднюють формування змішаних насаджень, об-

гризають підріст листяних порід (ясен, явір, клен). Основні лісоутворюючі породи — (дуб, бук, ялиця, ялина) пошкоджують рідше.

При щільності 16 особин на 1000 га лісу (Жденіївське лісництво, 1972 р.) на кожному гектарі протягом зими було пошкоджено 46—186 молодих ясенів, 25—66 яворів, 16—78 кленів, 10—25 дубів тощо. При щільності 46 особин на 1000 га лісових угідь у зимові місяці пошкоджувалось 85—270 деревцят ясена, 60—208 явора та ін.). Верби сілезька, козяча та інші були обгризені майже всі. Гинуть повністю дерева, кора яких об'їдена по кільцю. Для інших пунктів, де зимують олені, показники пошкоджень на 1 га такі: ясен — 50—70 дерев, явір 18—29, верба — 55—300, ялиця — 3—22, смерека — 0—12.

При зростанні кількості оленів в угіддях Карпат у 2 рази, пошкодження лісів може збільшитись у 5—6 разів.

Причини об'їдання дерев і кущів оленями повністю не встановлені (наявність сіна в годівницях зимою не відвертає оленів від обгризання дерев). Вважають, що має значення співвідношення кальцію і фосфору в кормах, яке повинно становити 1:4. Тому краще вести лісове господарство так, щоб у місцях перебування тварин були буферні насадження із улюблених ними деревних порід.

Нормальною щільністю оленів на 100 га лісу слід вважати від 1 до 1,5 особин залежно від кормів зимою. Такої щільності (1 особина на 100 га лісу) у більшості лісництв Карпат ще немає, тільки в окремих (у Ганьковецькому — 1,3, Усть-Чорнянському — 1,85, Тур'я-Полянському — 2, Осмолодському — 2,2, Коростівському — 2,3 оленя на 100 га) — щільність дещо вища норми. У Нижньо-Воловецькому лісництві зимою 1966 р. було 4,2 оленя на 100 га угідь, тому пошкодження лісів були дуже помітними. В багатьох лісництвах у 1971 р. щільність становила від 0 до 0,8 оленів на 100 га лісових угідь. У 1972 р. поголів'я зросло до 1,4 особини на 100 га.

Тривала охорона, заборона полювання привели до погіршення якості поголів'я оленів, почали зустрічатись особини з ознаками деградації.

У тих лісництвах, де більше 5 особин на 100 га лісових угідь, слід вести селекційні відстріли однієї п'ятої наявного поголів'я. Відстрілювати потрібно ранених,

хворих, ялових самок, дуже старих самців, а також усіх особин із ознаками деградації. Але старих самок треба залишати, вони є цінними, яловість у них пояснюється втратою теляти, яке було убите хижаком. Дворічних самців із багнетоподібними рогами без розгалужень бажано відстрілювати до початку гону.

Строк полювання на оленя листопад—грудень. До цього часу олень встигає відгодуватись після гону, м'ясо самців втрачає специфічний смак. Перед початком найважчого періоду в житті звірів, — коли вони згруппуються у табуни, втрачають у вазі, переживають несприятливий зимовий час — полювання треба припиняти. Значних втрат оленячому поголів'ю в окремі роки завдає надмірний відстріл. У 1972 р. в Закарпатській області відстріляли оленів у 2 рази більше допустимої норми. Відстрілювали не з селекційною метою, бо у більшості господарств на розплід залишили низькоякісних особин. Глибокі сніги, що випали в горах уже в листопаді 1973 р., а у січні досягали понад 120—130 см і тримались до середини березня 1974 р. викликали загибель значної частини поголів'я. На весну 1974 р. у більшості господарств залишилось тільки 30—50% від кількості того поголів'я, яке було у лютому 1972 р.

У майбутньому, виходячи із розрахунку 1—2 особин на 100 га лісових угідь, в Карпатах можна буде мати 30—40 тис. оленів і щороку відстрілювати від 10 до 14 тис. особин.

Лось. (*Alces alces alces* L.). Розміри дорослих лосів-самців, впольованих у Передкарпатті протягом 1965—1974 рр., такі: довжина тіла 240—280 см, висота в холці 187—190 см, вага 360—396 кг.

Лось не гірська тварина, тому в Карпати поліські мігранти не заходять, а здебільшого їх мандри припиняються біля передгір'я чи підніжжя гір. Звідси вони, інколи досягнувши нижнього лісового поясу, по долинах гірських рік повертаються знову на Полісся.

Заходження лосів відмічали протягом останніх 10 років у багатьох пунктах Передкарпаття і Буковини. Є підстави вважати, що аборигенні лосі, останні особини яких в Українських Карпатах знищені протягом XVIII ст., були більш гірськими тваринами, ніж сучасні мігранти із Полісся.

Рис. 58. Зубр.

Лось живиться переважно дерново-кушовими рослинами. Здебільшого вербою, осикою, вільхою та іншими вологолюбними рослинами.

При створенні відповідних екологічних умов (кормові поля і буферні насадження) лось без втручання людини заселить ліси Передкарпаття.

Зубр (*Bison bonasus* L.). Його слід вважати бажаним представником гірськокарпатських лісів. У травні 1965 р. 10 гібридних зубрів (кавказько-біловезьких) переселили в Коростівське лісництво, Сколівського району, Львівської області. Їх утримували в загоні мисливського господарства «Майдан» до квітня 1967 р., а потім випустили на волю. Протягом 3 років (1965—1967) загинуло 7, а народилось 5 зубренят. У вересні 1967 р. до стада прийшов один самець із Польщі. Тепер тут

живе 13 зубрів. У 1969—1971 рр. було розформовано так зване волинське стадо зубрів, яких перевезли у господарства «Буковинське» і «Коростівське». Найкращі результати на сьогодні у господарстві «Буковинське», Чернівецької області. У 1972 р. тут було 20 зубрів.

У минулому цей крупний звір (вага самців перевищує 800 кг) був поширений і в Карпатах. Відновлення зубра можливе при створенні біологічно повноцінної популяції із неспоріднених особин у кожному стаді.

Дуже важливо також створювати для зростаючого стада зубрів відповідні екологічні умови, в першу чергу кормову базу із деревних і чагарникових порід та підсівати трави на лісових полянах, створювати солонці.

Європейський муфлон (*Ovis musimon Pallas*) завезений у лісництво «Нове Село», що на Закарпатті, із Чехословаччини. Ці тварини порівняно дрібні: довжина тіла 100—110 см, висота в холці 68—79 см, вага 30—46 кг. Добре переносять транспортування, швидко освоюються на новому місці. Самки уже 2 рази (у 1973 і 1974 рр.) принесли по 1—2 ягнят. Муфлонів, після розмноження, намічено випустити в альпійський і субальпійський пояси Чорногори та інших гір.

КОЛИВАННЯ КІЛЬКОСТІ ПРОМИСЛОВИХ ЗВІРІВ І ПТАХІВ

Щоб науково обґрунтувати можливі зміни в чисельності промислових звірів і птахів, визначити розміри та інтенсивність їх промислу, заходи по відтворенню та охороні, необхідно знати, які фактори обумовлюють їх кількість. Наприклад, чисельність крота на гірських схилах залежить від потужності ґрунтів і глибини їх промерзання. На малопотужних ґрунтах у суворі зими звірки вимерзають. Кількість викинутих купин в таких урочищах зменшується в 10—17 разів. Відновлення поголів'я шляхом переселення і розмноження відбувається протягом 2—5 років.

Помітно коливається залежно від зовнішніх умов кількість зайця-русака. В 1951 р. в заготівлю поступило 37390 шкурок; або 0,93 на кожні 100 га, в 1954 — 82300, або по 2,23 на кожні 100 га угідь. Протягом

10 років (1960—1970) в передгір'ях Закарпаття і Передкарпаття кількість зайців змінювалась з 4,8 до 16,3 особин на 100 га. Інтенсивність промислу, вимерзання і загибель першого приплоду негативно позначається на чисельності зайця-русака.

Чисельність білки дуже помітно змінюється в ялинових і ялицевих лісах, менше — в мішаних, букових і дубових. Тут неабиякий вплив має урожай насіння ялини, ялиці, горіхів бука, ліщини, жолудів і грибів. За останні 25 років хвойні ліси в Карпатах рясно плодоносили 7 разів і кількість білки кожний раз першого року після плодоношення досягала 29—60 шт. на 100 га. В такі періоди на звірів можна інтенсивно полювати: їх хутро взимку за якостями подібне до хутра деяких сибірських кряжів. Проте в гірських умовах промисел білки утруднюється випаданням глибоких снігів. У багатьох гірсько-лісових районах на звірка полюють випадково, тому на заготівельні пункти поступає мало шкурок. Хижі звірі на чисельність білки в Карпатах майже не впливають. Небезпечні для неї лише кунці — кам'яна та лісова.

Чисельність дикого кабана змінюється залежно від урожаю букових горіхів, жолудів та умов зимівлі. Глибокі сніги, сильне промерзання ґрунту призводять до голодування, захворювань, виснаження та загибелі. Багато самок стають яловими, поросят народжується мало, до того ж слабих. Внаслідок цього поголів'я різко скорочується. У 1951 р., коли рясно плодоносили букові ліси, кількість диких кабанів зросла у 1952 р. майже в 5 разів порівняно з 1950 р. Помітно поповнилось поголів'я цього звіра і в 1959, 1963 і 1970 рр. Дуже зменшилась кількість диких кабанів та інших копитних взимку 1973—1974 рр., коли в горах випали великі сніги і спричинили до голодування, а там і до загибелі багатьох особин. В угоддях державного мисливського господарства «Радянські Карпати» за 10 років (1960—1970) кількість диких кабанів змінювалась так: 1960 р. — 80 особин, 1961 — 180, 1962 — 190, 1963 — 232, 1964 — 72, 1965 — 90, 1966 — 80, 1967 — 46, 1968 — 60, 1969 — 102, 1970 — 247 особин. Звичайно, що в роки, коли кількість звіра різко збільшується, промисел потрібно посилювати, щоб запобігти захворюванням та голодуванню.

Зміни в кількості козулі та оленя майже непомітні, бо щільність їх на одиницю промислових угідь ще невисока.

Певне значення для збільшення поголів'я має добре налагоджена біотехнія, зокрема, підгодовля в сніжні й суворі зими, охорона від хижаків, боротьба із захворюваннями, що пом'якшує згубний вплив несприятливих умов. Проте в дуже суворі зими частина поголів'я козуль і оленів все-таки гине. Після таких зим кількість оленів та козуль майже не збільшується, а інколи, порівняно з попередніми роками, навіть зменшується.

До 1963 р. олені найчастіше гинули від хижаків, зокрема, вовків. З 1964 р., шкода від них уже не мала вирішального впливу. В останні 10 років відбуваються зміни в статевій та віковій структурі популяції. Наприклад, у 1971—1974 рр. на одного самця благородного оленя припадало 2,5—3,8 самки, в 1961—1965 рр. — по одній самці. З 1966 р. в популяції починають переважати самки (від 1,4 до 3,2 на одного самця). У зв'язку з таким станом багато самок залишилися яловими. У 1969 р. вони становили в середньому 28%, а в 1971—1973 рр. — від 21,5 до 36%. Через відсутність промислу (понад 25 років) та недостатній селекційний відстріл порушується вікова і статева структура популяції. Все частіше зустрічаються дуже старі самці, які під час реву відганяють від самок молодих самців, хоч самі уже нездатні забезпечити інтенсивне розмноження. В угіддях державного лісомисливського господарства «Радянські Карпати» співвідношення статей серед молодого поголів'я оленів у 1970 р. було майже однаковим, серед статевозрілих як оленів, так і козуль самок було в 2 рази більше. Порушення вікової і статеві структур в популяціях сповільнює приріст поголів'я. В оленів, наприклад, за останні 3 роки (1971—1974) поголів'я збільшилось тільки на 10—12%, в 1967 — на 17%.

Багатосніжні зими негативно впливають також на чисельність сірої куріпки та фазана, рябчика (малосніжні, навпаки, сприяють зростанню їх поголів'я).

Умови для приросту промислових парнокопитних (дикий кабан, олень, козуля) та птахів (рябчик, глухар, тетерев) у Карпатах сприятливі. Запаси доступних у зимовий період кормів, що визначає можливість приросту їх поголів'я в карпатських лісах, не використовуються і на третину. Отже, поголів'я оленів, козуль, диких кабанів, птахів можна збільшити.

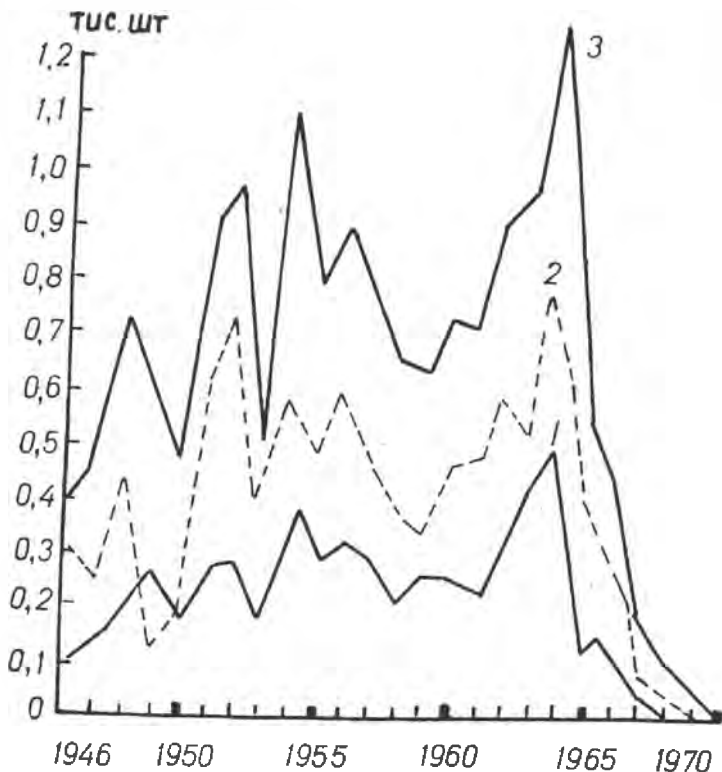

Рис. 59. Коливання кiлькостi заготовлених шкурок куниць у Карпатах: 1 — кiм'яної; 2 — лiсової; 3 — обох видiв.

Чисельнiсть лисицi залежить вiд кiлькостi мишовидних гризунiв, якими вона живиться. У 1949, 1953, 1955, 1959, 1964, 1969 i 1973 рр. на заготовiвельнi пункти поступило багато шкурок цього хижака, тобто через рiк пiсля масового розмноження мишовидних гризунiв. У 1953, 1955, 1969 рр. почастiшало захворювання лисиць коростою, сказом, що пояснюється високою кiлькiстю звiра та недостатнiм промислом на нього.

Чисельнiсть лiсової куницi збiльшується в роки масового розмноження мишей та бiлок. Певне значення тут має також урожай насiння хвойних, яким живляться

омелюхи, снігурі, в'юрки, сойки, шишкарі, рябчики, горіхівки, полівки, білки, соні тощо. В такі роки кормова база куниць, тхорів, лісових котів дуже багата, що позитивно впливає на їх кількість.

Чисельність промислових звірів і птахів залежить також від господарської діяльності людини (зміни в породній і віковій структурі лісів, полювання, характер землеробства тощо). Наприклад, велике значення для збільшення поголів'я зайця-русака, сірої куріпки, перепілки, а в Закарпатті і фазана, має охорона виводків та яйцекладок на сіножатях, під час механізованого обробітку і збирання врожаю. Через надмірний промисел окремих видів звірів та птахів (заєць-русак, лісова і кам'яна куниця, європейська норка, фазан, сіра куріпка, рябчик, сіра гуска, крижень та ін.) стає значно менше.

ОБЛІК ПРОМИСЛОВИХ ЗВІРІВ І ПТАХІВ

Сучасні методи кількісного обліку різноманітні. Вони ґрунтуються на знанні біології промислових звірів і птахів у різних географічних і ландшафтних умовах, використанні для цього точних (абсолютних), або приблизно точних чи орієнтовних даних про кількість певного виду. В пропонованих, здебільшого перевірених практикою і досвідом методах враховуються запити мисливського господарства та інших зацікавлених установ.

Всі курині птахи, крім перепілки, ведуть осілий спосіб життя і з кінця зими до початку осені тримаються одних і тих же угідь. Тільки восени і взимку, сіра куріпка, фазан збираються в зграї і пускаються в мандри. Тому їх доцільно обліковувати ранньою весною на токовищах, на початку літа — за кількістю гнізд, в середині літа — по виводках, восени — за кількістю мандруючих зграй. Глухаря і тетерева обліковують за кількістю токовищ, або токовищ і особин, що беруть участь у токуванні.

При обліку кількості глухаря треба пам'ятати, що він оселяється тільки в хвойних лісах, переважно старих і перестиглих. Токовища завжди вибирає на одних

і тих же, переважно похилих ділянках гір площею від 2—3 до 10—20 га, куди збираються птахи з декількох сотень гектарів лісу. Таких токовищ у Карпатах небагато, і вони добре відомі лісівникам. Перераховують птахів на світанку 3—5 разів, коли токування в розпалі. Потім встановлюють кількість особин на всіх токовищах. У вітряну і дуже холодну погоду облік неможливий. Облік проводять також на маршрутах та пробних ділянках. Ширина його від 50 до 100 м, довжина від 3 до 10 км (найпрактичніша — 5 км). Маршрутами охоплюють різноманітні типи лісів заселені глухарями, прокладаючи їх як по вертикалі, так і по горизонталі гірського схилу. Виводять середні дані для кожного типу лісу, і на основі цього встановлюють кількість погонів'я на всій площі даного типу лісу.

Майданчики для цього виділяють в різних типах хвойного лісу так, щоб вони охоплювали найбільш типові ділянки насаджень і загальна їх площа становила 1—2% від території обстежуваного масиву. Рекомендовані розміри від 10 до 100 га. Виводять середні дані, одержані на 3—6 майданчиках і поширюють на весь лісовий масив.

Вищеназвані методи обліку глухарів можна застосовувати в будь-який період року. Проте вони дають тільки приблизні дані про кількість птахів. Точніші відомості забезпечує облік гнізд із кладками яєць та виводків влітку.

Облік тетерева проводять також на токовищах, розміщених на галявинах біля верхньої межі лісу та криволісся. Таких токовищ небагато. На них злітаються майже всі тетерева (із масиву лісу в 2—3 тис. га) і підрахувати їх неважко. Біля токовища можна обладнати замаскований пункт спостереження. Підраховують 3—6 днів на світанку.

Треба пам'ятати, що хижак (лисиця, куниця, вовк, горностай, рись, лісовий кіт, пугач, довгохвоста сіра сова, яструб-тетерев'ятник) можуть розігнати тетерів, що зібралися на токовища, після чого в найближчі дні птахи уже не збираються.

Тетерів обліковують також на маршрутах і майданчиках, так само, як і глухарів. Досить точні результати дає облік виводків.

Рябчиків обліковують в шлюбний період, коли самки ще не приступили до насиджування (березень—квітень).

В цей час самців легко виявити при допомозі пищалки, на голос якої вони швидко відзиваються і самі прилітають до обліковця. Обліковують птахів на маршрутах завдовжки 5—20 км, прокладених в різних типах лісу на майданчиках, розміщених на різних висотах над рівнем моря. Для одержання точних результатів облік повторюють на одному й тому же маршруті через 2—3 дні і виводять середній показник. Облік починають на світанку у безвітряну погоду.

Восени рябчики в Карпатах зосереджуються на ділянках плодоносних букових лісів, де інтенсивно живляться буковими горішками. В цей час їх легко підраховувати в піднятих зграях.

Сірих куріпок найкраще підраховувати весною, у травні. По голосу самців можна визначити кількість гніздових пар і майбутніх выводків. На початку літа на облік беруть гнізда з кладками, а в середині літа — выводки. Восени можна підраховувати зграї, а взимку, коли сніг глибокий, кількість особин на підгодівельних майданчиках, біля навісів, а також поблизу населених пунктів.

Кількість перепілок встановлюють весною по голосу самців. У другій половині літа підраховують выводки.

Фазанів обліковують на маршрутах та в місцях паркування, влітку — на посівах сільськогосподарських культур, взимку — на узліссях, чагарниках серед полів тощо.

Болотних і водоплавних птахів підраховують в місцях гніздування, встановлюючи кількість гнізд. На прольотних шляхах весною і восени встановлюють кількість зграй, що зупиняються на відпочинок та жирування, і підраховують кількість особин в них. На Закарпатті найкраще обліковувати водоплавних при весняних перельотах (друга половина лютого — середина квітня). В цей період на світанку з пониззя Латориці птахи окремими зграями відлітають від водойм до посівів озимини та багаторічних трав. Під час таких перельотів і підраховують кількість особин у зграї. Коли птахів багато, їх фотографують і потім підраховують на знімках.

На підставі даних такого обліку можна визначити норми експлуатації і здобування промислових тварин у певний сезон року, обсяг робіт по біотехнії та навантаження окремих видів на угіддя. Без цього неможливо науково регулювати промисел, що може призвести

до надмірного відлову чи відстрілу звірів, що інколи негативно позначається на їх чисельності, а то й спричиняє до вимирання певного виду і навіть повного зникнення із складу фауни. Недостатній промисел засмічує популяції старими особинами, непридатними для інтенсивного розмноження і теж сприяє зменшенню їх кількості.

Отже, кількісний стан звіра залежить від умов зовнішнього середовища, якості окремих особин і екологічної структури популяції окремих видів, їх плодючості, інтенсивності промислу, різних захворювань і паразитів, ворогів, міграції тощо.

Кількість ондатри визначають восени, коли вона вже не розмножується, а молоді особини перших приплодів досягають розмірів дорослих. Підраховують жилі нори на берегах водойм та хатки на них на одиницю довжини берегової лінії (наприклад, кількість нір на 1 км), або одиницю площі (на 1 км² заболоченої водойми). Жилі нори легко відрізнити від нежилых за наявністю каламутної води біля вхідних отворів та поїдів на болотній рослинності поблизу житла. Жилу хатку або нору відмічають хвостом і беруть на облік. На великих водоймах встановлюють кількість нір або хаток у різних частинах берегової лінії і на підставі цього визначають середнє для всієї водойми. Кількість особин в одній норі чи хатці визначають так: з кількох нір або хаток відловлюють усіх особин: підраховують і ділять на кількість гнізд. На основі багаторічних спостережень встановлено, що кількість ондатр в одній норі змінювалась від 5 до 7 на Закарпатті і від 3 до 5 на Прикарпатті.

У промисловий сезон можна відловити від 50 до 70% усього поголів'я ондатр. У посушливі роки, коли дощів випадає мало і водойми міліють, а деякі пересихають зовсім, вони переселяються в інші — з повільною течією. Тому в такі роки жилі нори ондатри обліковують повторно восени і взимку. У другій половині літа і восени 1971 р. багато ондатр з'явилося на берегах Ужа в межах обласного центру. Звірки переселились сюди із пересохлих водойм за 2,5—3 км.

Облік білки проводять у жовтні—листопаді через кожні 3—6 днів. Для цього заздалегідь вибирають маршрути завдовжки 15—10 км. Робити це слід у бездощову погоду з ранку до 12—13 годин або від 16 годин до настання присмерків. Обліковують усіх особин, які пона-

дають в поле зору. У хвойних лісах в сприятливі для білки роки нараховували від 34 до 60 особин на 10 км маршруту, у букових лісах — 7—12, в дубових — 4—6. Слід пам'ятати, що восени розподіл білки по угіддях дещо інший, ніж взимку. Восени звірки оселяються там, де багато кормів. Хороші результати дає облік білки з допомогою собаки-лайки.

Можна визначити кількість білки і по слідах на снігу у зріджених насадженнях. Такий підрахунок приблизний і широко застосовується для встановлення кількості хижаків, які не залягають на зимову сплячку, зокрема, куніць, тхорів, ласок, горностаїв, видр, норок, лісових котів та інших. Облік по слідах слід розпочинати через 8—10 годин після припинення снігопаду і не пізніше ніж через три дні. Кількість помічених слідів кожного виду ділять на давність снігу, тобто на 2 або 3 дні. Підсумки роблять після повторних підрахунків. Найкращі результати дає облік по слідах на першому снігу з початку зими. При цьому дуже важливо добре розпізнавати сліди звірів.

Для вовка характерне розміщення слідів по прямій лінії (ланцюжком), чого ніколи не буває у собак. Восени і взимку вовки тримаються сім'ями по 4—6 особин, рідше 7—8. При переходах вони йдуть один за одним, ступаючи по слідах ватажка. Щоб визначити скільки особин пройшло по даному сліду, потрібно знайти місце, де вовки з якихось причин розходились, або на крутих поворотах, де майже одночасно з вожаком повертають усі інші, а далі продовжують ступати в сліди вожака.

Найбільше значення для встановлення статі і віку мають сліди передніх кінцівок, їх розміри, форма. Сліди найменшого вовка більші, ніж у найкрупнішого собаки, за формою вони наближаються до еліпса, а у собаки до круга. Найкраще обліковувати вовків в першій третині зими, коли вони тримаються зграями і сліди ще неглибокі.

Таким же методом встановлюють кількість лисиці. Протяжність маршруту при такому обліку повинна бути не меншою 25 км. Технічно кількість того чи іншого звіра по слідах визначають так. У перші ж дні після випадання снігу або в кінці зими з висоти 800—1100 м над рівнем моря ми поступово на лижах спускались вниз у південному або північно-східному напрямках, пе-

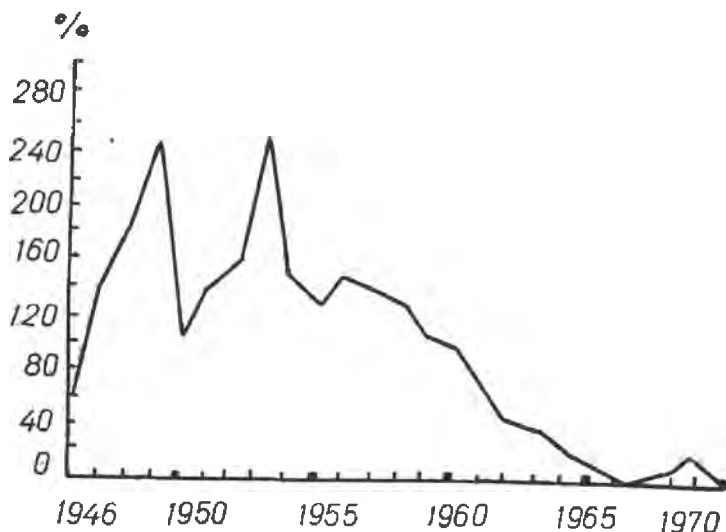

Рис. 60. Зміни кількості лісового тхора в Карпатах (1946—1970 рр.). За даними заготівель хутра (в проценті до середнього за 25 років).

ретиноючи хвойні, листяні ліси, чагарники, вирубки, окультурені угіддя і позначали при цьому сліди даного виду в кожному типі угідь. За 8—9 годин без особливих труднощів можна обстежити 50 км і встановити в різних вертикальних зонах кількість вовків, лисиць, оленів, козуль, диких кабанів та деяких видів промислових птахів.

Кількість котів лісових і рисі визначають теж по слідах. Ці звірі на початку зими мають індивідуальні ділянки. Кожний кіт залежно від наявності корму займає угіддя від 2,5 до 6,2 км². Рись — від 8 до 12 км², коли їжі мало — 16—25 км², пересуваючись по неглибокому снігу до 10—20 км. Кіт восени і на початку зими регулярно виходить за здобичку за межі лісу на поля на віддаль до 10—12 км.

Зайців підраховують також по слідах на спеціально вибраних майданчиках площею 2—2,5 км². Краї майданчика мітять і затирають усі сліди на снігу, що ведуть на облікову площу і з неї. Потім група обліковців на від-

далі 30—50 м один від одного проходять майданчиком і сполохують зайців. По слідах, які ведуть з майданчика, встановлюють кількість особин спочатку на цій площі. Таких пробних обліків роблять кілька і на підставі цього встановлюють середню кількість зайців на 1000 га для кожного типу угідь. Цей метод дає досить точні результати при встановленні кількості зайця-русака.

Влітку лисиць, вовків і єнотовидних собак підраховують по норах, лігвах. Це дає абсолютно точні відомості про їх кількість.

Молодняк підраховують на майданчиках або маршрутах, коли він починає виходити із нір і живитись здобиччю, принесеною дорослими, тобто у червні—липні. Найкраще це робити у кожному господарстві окремо.

Підраховують також приплід в лігвах у літньо-осінній період по голосу молодняка. Цей метод має значення на південних схилах Карпат, де снігу буває мало і він тримається недовго. Кількість вовків у виводку немає потреби визначати. Для цього користуються перерахунковим коефіцієнтом, який для Українських Карпат становить 6,8 (середня величина виводка плюс дорослі і переярки). Знаючи кількість виводків встановлюють загальну їх чисельність.

Лисиць можна обліковувати також прогоном на площі в 500—600 га. З цією метою використовують, як межі облікованих площ, квартальну мережу, просіки та обходи. Суть цього методу полягає в підрахунку кількості вхідних та вихідних слідів на облікову площу. Після цього сліди зтирають, виганяють звірів з площі (500—600 га) і знову підраховують кількість вихідних слідів лисиці та інших звірів.

За кількістю жилих нір і особин у припліді встановлюють також кількість борсука.

Кількість бурого ведмедя визначають звичайно влітку в кожному господарстві окремо.

Благородних оленів підраховують в період гону по ревучих самцях (у вересні—жовтні), і додатково по слідах на снігу або по відбитках копит біля водопоїв, солонців, на стежках. По слідах встановлюють також кількість самок і самців. Ревучих оленів підраховують протягом 8—10 днів, попередньо восени визначивши місця найбільшого їх скупчення. За такими ділянками закріплюють постійних спостерігачів, які вибирають зручне місце на підвищеннях (у річкових долинах й

улоговинах гірських потоків шум води заглушає рев звірів) і слідкують за звірами. Спостереження ведуть з кількох пунктів зранку від 7 до 9 і ввечері від 17 до 22 години, коли рев оленів найбільш виразний. Спостерігач підраховує ревучих самців. Одержану кількість слід помножити на 3 або 3,5, тобто на перевідний коефіцієнт. У дощову, похмуру погоду та в дні, коли рев проходить слабо, проводять додатковий облік по слідах біля водопоїв та солонців.

У глибокосніжні зими майже абсолютні дані про кількість оленів, козуль і диких кабанів дає облік на кормових полях, у буферних лісових насадженнях, біля годівниць, солонців, водопоїв тощо, де тримаються їх стада.

Хороші результати про кількість оленів у Карпатах дали підрахунки їх восени і взимку на просіках. Для цього вибирають просіку не старше 6-ти років, найкраще 1—3-річну, яка ще не заросла молодняком. Облік ведуть у місцях, звідки можна оглядати в бінокль на віддалі 1—3 км. В місцях найбільшого сектору огляду споруджують вишки. Всі олені на просіках інтенсивно живляться. Їх приваблює сюди молодий підріст, опеньки, різнотрав'я, зелене листя сланкої ожини. Тут же встановлюють годівниці, солонці, розкладають кормові віники, звалені дерева ясена, явора, клена, осики, тополі, верби, гіллям яких живляться звірі взимку.

Звичайно зранку на просіках появляється майже все поголів'я, що тримається даного лісового масиву. Облік провадять паралельно одночасно на всіх просіках даного господарства протягом 3—6 днів. Взимку дані обліку доповнюють підрахунками слідів біля годівниць, оживників, а при наявності близького лісового масиву чи свіжої вирубки (до 3—6 років) підраховують сліди і там.

Диких кабанів обліковують на лежанках і по слідах, козуль — по слідах. Непогані результати дають також підрахунки на просіках. Такий облік дає дуже повні дані не тільки про кількість, але й про віковий склад, співвідношення статей, про якість поголів'я тощо.

На основі одержаних результатів про чисельність промислових звірів і птахів встановлюють норми відстрілу та інтенсивність полювання для кожного виду тварин і для кожного господарства.

ПРОМИСЕЛ ЗВІРІВ І ПТАХІВ

Строки полювання визначаються залежно від періоду розмноження, утворення зграй, перельотів, дозрівання хутра та інших біологічних особливостей звірів і птахів.

На водоплавних птахів (качки й гуси) в Закарпатті, наприклад, доцільно полювати тільки в листопаді, на інших територіях України — від серпня до листопада.

Звичайно, у більшості хутрових звірів після осіннього линяння, тобто на початку зими, шкура максимально обростає остю і підшерстям. Хутро стає пружним, блискучим, м'яким, пухнастим, тому така шкурка оцінюється найвище. Весняне линяння у більшості звірів розпочинається уже в лютому. На цей же час припадає і період розмноження. На початку лютого самки багатьох видів звірів уже вагітні, тому промисел на хутрових звірів слід припиняти.

У звірів, що тримаються низин, передгір'їв, річкових долин та нижнього лісового поясу Карпат, линяння розпочинається навесні і закінчується раніше на 14—25 днів, а восени пізніше — на 6—12. Розмножуються вони також раніше (раніше з'являється приплід, закінчується виховання молоді тощо). У верхньому лісовому поясі линяння розпочинається і закінчується пізніше, восени — раніше, розмноження та інші біологічні явища теж починаються з деяким запізненням. На строки линяння, розмноження, на величину приплоду впливає наявність кормів, стан вгодованості та здоров'я звіра тощо.

За строками дозрівання шерстяного покриву хутрових звірів розподіляють на весняно-літніх та осінньо-зимових.

До весняно-літніх належать шкідники, що впадають в сплячку — вовчок сірий, ховрах, хом'як, а також ті, промисел яких дозволений цілорічно: пацюк, полівка водяна, сліпець, вовк та ін. До цієї групи відносяться також ведмеді, борсуки, але вони в межах України охороняються цілорічно. Осінньо-зимові — лисиця, енотовидний собака (в глибокосніжні холодні зими залягає в сплячку), куниця, тхір, ласка, горностай, видра, кіт лісовий, рись, білка, ондатра та ін.

Заборонено полювати на горностая, ласку, норку, річкову видру, лося та зубра. На промисел дикого кабана, козулі, оленя щороку встановлюється відстрілочний ліміт. На копитних в Карпатах полюють звичайно восени,

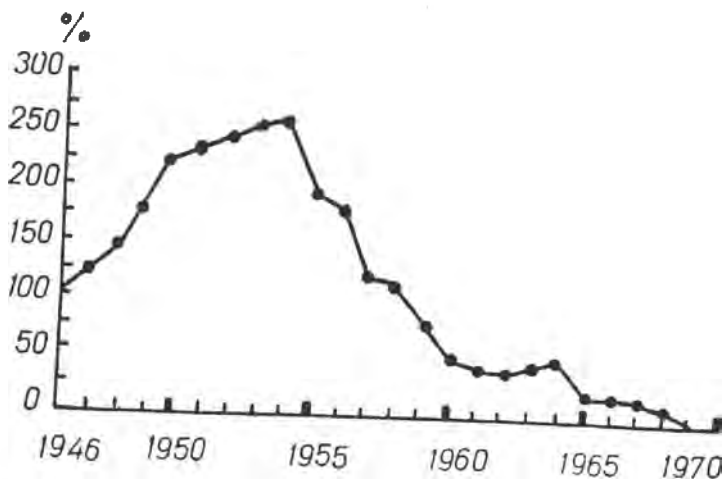

Рис. 61. Заготівлі шкурок річкової видри в Карпатах у 1946—1970 рр. (у процентах до середньої кількості за 25 років).

проте самців козуль доцільно було б відстрілювати і в серпні, коли вони ще не скинули роги, і є можливість одержати мисливський трофей.

Крота можна здобувати від квітня—травня до кінця грудня. Його зимове хутро істотно не відрізняється від літнього. Звірка відловлюють кротоловками, які розставляють в його кормові ходи звичайно звечора. Кроти активні і вдень, особливо в дощову погоду, тому кротоловки залишають і на день.

Куницеви та ондатр здобувають дуговими залізними пастками № 1,0—2,0 і рушницею. Але ондатр краще відловлювати металічними вершами, які вставляють у вхідні отвори. Живоловки і верші зручні тому, що дають можливість вести відбір і випускати живими молодих, напівдорослих тварин, бо шкурка в них без металічного блиску і нецінна. Шкурка ондатри, зловленої живоловкою чи вершею, не пошкоджується.

На лисиць полюють з рушницею або ловлять пастками. Там, де їх багато, влаштовують облави. Рись і kota лісового легко вислідити взимку по слідах. В інші пори року виявити їх важко. Відловлюють дуговими залізними пастками, встановленими поблизу місць їх

постійного перебування, а при випадкових зустрічах — відстрілюють.

Хижаків можна здобувати біля принади, до якої вони дуже охочі. Принадою можуть бути трупи коней та інших свійських тварин.

ОБРОБКА ХУТРОВИХ ШКУРОК

Із здобутого хутрового звіра шкурку слід зняти відповідно до вимог заготівельних організацій.

Пластом знімають шкірки з крота, борсука, ведмеда, копитних, а також пацюка, водяної полівки, хом'яка, сліпця та ін. Для цього по середині черева роблять надріз від хвоста до підборіддя та бічні надрізи із внутрішніх боків кінцівок. Потім виправляють міздрею вверх і прибивають цвяшками до дошки чи рами, очищають від м'язів, обезжирюють і сушать повітряно-прісним способом в затінку. Не можна сушити її біля сильно нагрітих печей та багаття. Пересушена, перепріла і перегоріла вона знецінюється. Шкурки копитних можна засолювати і складати в купи. На шкурках борсука зберігають хутро голови, кінцівок без кігтів, а на шкурці ведмеда бурого — хутро голови з носом і вухами, лап з кігтями.

Обезжирюють шкурки обережно, особливо на спині, бо корені ості у багатьох звірів (часто у тхорів) знаходяться глибоко, якщо їх пошкодити — шерсть починає випадати і шкурка втрачає цінність.

З лисиці, вовка, енотовидного собаки, лісової та кам'яної куніци, лісового й степового тхорів, видри, норки, білки, ондатри, лісового kota, рисі та інших шкурку знімають трубкою. Роблять надріз від середини тіла по внутрішніх боках задніх кінцівок і вздовж нижньої частини хвоста. Потім знімають трубкою і очищають від м'язів, жиру, крові і правлять. Шкурки лисиці, лісової куніци, kota лісового, рисі консервують повітряно-прісним способом.

Трубкою знімають шкуру з горностая та ласки, підрізаючи її біля губ. Строки полювання та способи обробітку шкурок дані в таблиці 1.

Строки промислу та первинна обробка шкурок

Таблиця 1

Вид звіра	Строк промислу	Спосіб знімання шкурки	Спосіб виправлення шкурки на правці, її консервування	Співвідношення довжини до ширини виправленої шкурки
1	2	3	4	5
Кріт	Квітень—грудень	Пластом	Шерстю назовні	5:1
Лисиця	Листопад—січень	Трубною	Повітрянопрісний	4:1
Вовк	Цілий рік	"	"	—
Єнотовидний собака	Листопад—січень	"	"	—
Борсук	Вересень	Пластом, зберігаючи хутро голови і лап, але без кігтів	"	—
Куниці: кам'яна лісова	Грудень—січень	Трубною	Шерстю назовні	6:1
Горностай	Грудень—січень	"	"	5:1
Ласка	Грудень—січень	3 голови	Міздрею назовні	7:1
Тхорі: лісовий	Грудень—січень	Трубною, зберігаючи хвіст, лапки з кігтями	"	7:1
степовий	Грудень—січень	"	Шерстю назовні	7:1
Норка європейська	Грудень—січень	"	"	6:1
Видра	Грудень—січень	"	"	7:1
Ведмідь бурий	Вересень	Трубною	"	—
		Пластом, зберігаючи хутро голови з носом лапи з кігтями	"	—

1	2	3	4	5
Кіт лісовий	Листопад—січень	Трубною	Шерстю назовні	5:1
Рись	Листопад—січень	Трубною	Мізрею назовні	5:1
Заєць-русак	Грудень—січень	Трубною або пластом	Без правилки	—
Білка		Трубною з розрізом на задніх кінцівках	Мізрею назовні	3:1
Ондатра	Грудень—лютий	Трубною з розрізом на задніх кінцівках без хвоста		
Дикий кабан	Жовтень	Пластом	—	—
Козуля	Жовтень—листопад	—	—	—
Олень	Жовтень—листопад	—	—	—
Зубр	Від квітня до жовтня	Трубною	—	—
Соня-вовчок	—	—	—	—
Ховрах	Від травня до вересня	—	—	—
європейський рябий	—	—	—	—
Сліпці: подільський гірський	Цілорічно	Пластом	—	—
Пацюк звичайний	—	—	—	—
Полівка водяна	Від квітня до жовтня	—	—	—
Хом'як	—	—	—	—

ОБРОБКА М'ЯСА ДИЧИННИ

Здобуту тварину треба ретельно оглянути, чи не заражена вона. Якщо виявлено ознаки захворювання печінки, селезінки та інших внутрішніх органів і м'язів, таке м'ясо вживати не треба. Його не слід згодовувати в сирому вигляді собакам і котам тощо.

М'ясо здорової дичини спочатку потрібно відповідно обробити, щоб звільнити його від характерного запаху

і смаку (запах глини). У домашніх умовах свіже м'ясо оленя, зайця, кроля дикого, козулі, дикого кабана, ведмедя, борсука, а також деяких птахів (качині, пастушкові, кулики) витримують розфасованим на шматки або цілими тушами в слабому розчині оцтової кислоти протягом 24 годин. Для надання специфічного запаху та смаку до розчину додають гвоздику, лавровий лист, чорний перець, кірки цитрусових, часник, кухонну сіль і витримують 2—3 доби. Після цього готують страви за певним рецептом.

ОБРОБКА ТА ОЦІНКА МИСЛИВСЬКИХ ТРОФЕЇВ

Мисливські трофеї — це роги оленів, козуль, ікла диких кабанів, черепи бурих ведмедів, вовків, рисей.

Якість трофеїв значною мірою залежить від правильної їх підготовки. Відразу після здобування звіра трофеї відповідно обробляють. Роги оленя разом з лобною кісткою відпилюють від черепа так, щоб лінія відрізу проходила перед вушними отворами і через середину ока. Випилювати треба обережно, щоб не зіпсувати трофеї. Лобову кістку з рогами вирізують з деяким запасом, щоб потім її вирівняти.

Роги козуль від черепа не відпилюють, а обробляють разом з ним.

З лобової кістки видаляють шкіру і м'язи. Потім її відварюють, заглиблюючи у воду так, щоб вона доходила до розеток рогів. Кістки відбілюють, обкладаючи їх ватою змоченою перекисом водню, яку через кілька годин знімають, а кістки сушать.

Підставки для рогів можна виготовляти будь-якої форми з пофарбованої дошки твердої породи завтовшки 2,5 см. Поверхня підставки покривається безколірним лаком, щоб видно було текстуру деревини. На звороті підставки, щоб мати уявлення про вік тварин, роблять заглибину для вміщення правої або лівої сторін нижньої щелепи здобутого оленя, козулі чи дикого кабана.

Щоб виїняти ікла дикого кабана з щелеп, потрібно відпиляти частину голови так, аби лінія відрізу проходила між очима та іклами. Відразу частину варять і вибирають ікла. Їх розміщують на підставці симетрично. У центрі закріплюють верхні, а по боках — нижні.

Для цього застосовують спеціальну оправу — кільця з полірованого кольорового металу.

Для кожного трофею необхідна етикетка — металічна пластинка розміром 3×6 см, на якій вигравірують вид тварини, дату і місце здобування. Етикетку закріплюють на підставці нижче трофея.

Оцінюють мисливські трофеї по-різному. Найчастіше на міжнародних виставках користуються так званою празькою шкалою оцінки рогів, рідше — шкалою Хербера—Надлера, ще рідше — мадрідською¹. Оцінюють трофеї також і за бальною системою. Суму балів визначають за спеціальним вимірюванням, зважуванням тощо.

Красиві, крупних розмірів, трофеї оцінюються вищою сумою балів і заносяться до каталогів, а також нагороджуються золотою, срібною або бронзовою медалями. Порівнюючи трофеї, представлені на виставках, виявляють найкращі з них.

На виставки-змагання та конкурси відбирають і оцінюють трофеї звірів, здобутих мисливцем у встановлені для полювання строки і дозволеним способом. Тому трофей, представлений на виставку або конкурс, повинен мати відповідну документацію: трофейний лист або свідоцтво з підписами голови комісії або директора господарства і двох егерів. Все це має бути завірено печаткою установи, якій підпорядковане господарство.

На зняті з тварин, що загинули, роги, ікла, черепи видавати документацію, як на трофеї, заборонено. На виставки їх представляти не можна.

Якщо мисливець м'ясо здобутої тварини не використовує (при спортивному полюванні), — трофей оформляє мисливське господарство. Його доцільно віддати спортсмену безплатно. За бажанням мисливця трофей можна укріпити на підставці за встановлену організацією плату. Здобутий мисливцем трофей відразу оцінюється згідно з існуючим положенням і результати записуються в трофейний лист (свідоцтво).

Довжину й окружність, розвал рогів оленя, козулі, ікол дикого кабана вимірюють лінійкою або рулеткою з точністю до 1 мм, ширину ікол дикого кабана, довжину і ширину черепа вовка, ведмедя, рисі — штангенциркулем, теж з точністю до 1 мм.

¹ Y. Bertoti (1964).

Експертизу, порівняння на виставках, конкурсах та оглядах проводять для кожного підвиду звірів окремо. Наприклад, не можна порівнювати результати оцінки рогів європейського оленя з рогами марала (сибірського оленя), кавказького оленя з рогами гібридного асканійського. Можна порівняти роги карпатського, який є тільки різновидністю європейського, з різними підвидами західноєвропейського.

Вимірюються роги оленя за такою схемою і методикою.

1. Довжина. Кожний ріг вимірюють окремо від нижнього краю розетки вздовж до найдовшого відростка крони по зовнішньому краю. Стрічку, якою вимірюють, щільно прикладають до рога. Результати вимірювання додають і ділять на 2. Одержану середню величину множать на коефіцієнт 0,5 і одержують бал за довжину рогів. Наприклад, довжина правого рога 105 см, лівого — 106, загальна сума — 211 см, середню величину 105,5 множать на коефіцієнт 0,5 і одержують бал за довжину: 52,75.

2. Довжину перших надочних відростків вимірюють від зовнішнього випнутого боку верхнього краю розетки до кінця відростка. Суму довжин правого і лівого ділять на 2 і одержану величину множать на 0,25. Одержане число — бал за довжину надочного відростка.

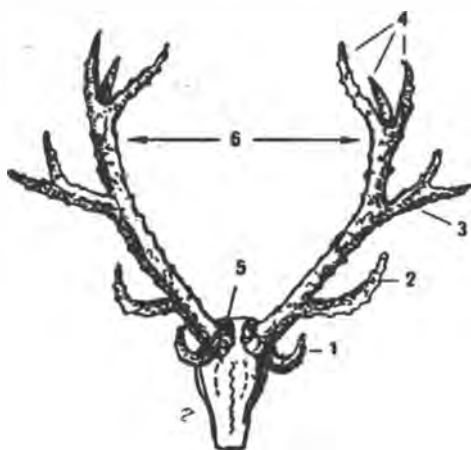
Якщо між першими надочними і підкронними відростками є другі або, так звані проміжні, то за кожний з них нараховують бал.

3. Кожний підкронний відросток вимірюють від середини дуги, утвореної основним стрижнем рога і відростком, до його кінця. Результати вимірів додають, ділять на 2, а середню величину множать на 0,25 і одержують бал — за довжину підкронного відростка.

4. Обвід (окружність) правої і лівої розеток вимірюють стрічкою, бал визначають додаванням результатів вимірювання обох розеток і діленням на 2. Одержана величина — бал за обвід розеток.

5. Обвід правого і лівого рогів, вище надочних відростків, вимірюють у найтоншому місці. Сума вимірів дає відповідний бал за обвід. Якщо на рогах є другі надочні відростки, то обвід вимірюють між другим надочним відростком і підкронним.

Рис. 62. Роги оленя:
1 — перший (надочний) відросток;
2 — другий (проміжний) надочний відросток; 3 — середній (підкронний) надочний відросток; 4 — відростки крони або вінка; 5 — розетка; 6 — розвал рогів (схема вимірювання).

6. Обвід правого і лівого рогів у найтоншому місці вимірюють між кроною і підкронним відростком. Бал одержують додаванням результатів.

7. Розвал рогів вимірюють між внутрішніми поверхнями їх стрижнів у найширшому місці. Бал виводять за процентним співвідношенням величини розвалу до середньої довжини стрижня:

$$\frac{\text{найбільший розвал рогів}}{\text{середня довжина рогів}} \times 100 = \%.$$

Якщо одержане співвідношення менше 60 або більше 100%, то трофеям балів не нараховують. За 61—70% нараховують один, за 71—88% — два, за 80—99% — три бали.

8. Вагу сухих рогів з лобною кісткою визначають з точністю до 10 г. Якщо разом з ними залишена й передня частина черепа, то від загальної ваги віднімають 0,5—0,7 кг. Одержану величину множать на 2 і одержують бал за вагу рогів.

9. Загальна кількість відростків на обох стрижнях (включаючи відростки крони) дає бал за кількість відростків. Враховують тільки природні відростки завдовжки 2 см і більше. Відламані або штучно прикріплені чи приклеєні відростки до уваги не беруться.

10. Форму крони, залежно від кількості відростків та довжини, оцінюють від 1 до 10 балів. Проста корона з

ТРОФЕЙНИЙ ЛИСТ на роги благородного оленя

Вид тварини — олень благородний (карпатський).
Прізвище, ім'я, по батькові мисливця-спортсмена (власника трофея) _____

Дата відстрілу _____, місце відстрілу (господарство, урочище, район, область, республіка) _____

Вік тварини _____ років.

Назва показників	Результати вимірів	Сума	Середня величина	Коефіцієнт	Бал
1	2	3	4	5	6
Довжина стрижнів рогів, <i>см</i> правого лівого				0,5	
Довжина перших надочних від- ростків, <i>см</i> правого лівого				0,25	
Кількість інших надочних від- ростків, шт.					
Довжина підкронних відрост- ків, <i>см</i> правого лівого				0,25	
Обвід розеток, <i>см</i> правого лівого				0,25	
Обвід рога вище надочних від- ростків, <i>см</i> правого лівого					
Обвід рога нижче крони, <i>см</i> правого лівого					
Розвал рогів, %					
Вага рогів, <i>кг</i>					
Кількість відростків, шт. на правому стрижні на лівому стрижні					

1	2	3	4	5	6
Форма крони					
Колір рогів					
Зернистість і борозенчастість					
Колір кінців відростків					
Загальна сума балів					
Зниження за дефекти					
Кінцева сума балів					

Голова комісії (директор господарства) _____

Члени (середі)

1. _____

2. _____

м. п.

5—7 тонкими й короткими відростками до 10 см на обох рогах одержує 1 бал, з 5—7 товстими відростками довжиною 10—15 см оцінюється 2—3 балами; з 6—7 довгими відростками (довші за 15 см), а також розгалужена крона з 8—9 навіть короткими й тонкими кінцями — 4—5 балами. Подвійні або розгалужені крони з 8—9 і більше довгими і товстими відростками на обох рогах оцінюють 6—7 балами. Потужна лопатоподібна й чашевидна крона, що має не менше 10 довгих і товстих відростків на обох стрижнях рогів, одержує 8—10 балів.

11. Колір рогів оцінюють в межах 2-х балів. Зовсім світлі роги, а також штучно пофарбовані не оцінюються. Роги сірого кольору оцінюють одним балом, а темно-коричневі та з світло-сірими кінцями — двома балами.

12. Зернистість (бісерність) та борозенчастість оцінюються в межах 2-х балів. За дрібну, майже бісерну, зернистість балів не нараховують, за крупну та середньої величини з крупними борознами — до 2-х балів.

13. Забарвлення кінців відростків оцінюють у межах одного бала. Вище оцінюються роги зі світлими майже білими кінцями.

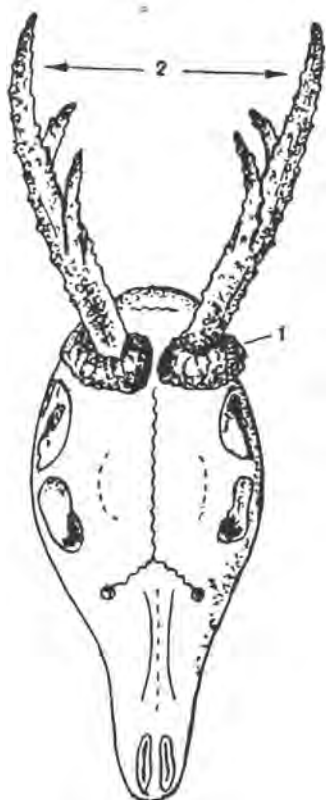

Рис. 63. Роги козулі: 1 — розетка; 2 — розвал рогів (схема вимірювання).

За асиметричність, поломаність, скривлені кінці тощо знижують не більше 3 балів. Всі показники записуються у трофейний лист (форма 1).

На міжнародних виставках мисливських трофеїв роги благородних західноєвропейських оленів, що одержали 210 і більше балів, нагороджувались золотими медалями, роги, від 190 до 209,9 — срібними, від 170 до 189,9 — бронзовими медалями.

Роги козулі європейської, так само, як і благородного оленя, частіше оцінюють за празькою шкалою:

1. Довжину правого і лівого стрижнів вимірюють з зовнішнього боку рога від нижнього краю розетки,

вздовж до його вершини. Одержані результати додають, ділять на 2, а середню величину множать на коефіцієнт 0,5 і одержують оціночний бал за довжину рогів.

2. Розвал рогів вимірюють у найширшому місці. Кількість балів визначають співвідношенням розвалу до середньої довжини рогів, і процент виводять з точністю до 0,1:

$$\frac{\text{найбільший розвал}}{\text{середня довжина}} \times 100 = \%.$$

Бали нараховують від 30,1 до 75%. За 30,1 — 35% — нараховують бал, за 35,1 — 40% — два, за 40,1 — 45% — три, за 45,1 — 75% — чотири.

3. Роги препарують і зважують з черепом без нижньої щелепи. Із загальної ваги відраховують 90 г і множать на коефіцієнт 0,1, одержуючи бал за вагу рогів. Нижню щелепу відділяють від черепа, її вага не входить у загальну. Одну половину нижньої щелепи по можливості прикладають до трофея для визначення віку тварини.

4. Об'єм рогів визначають за допомогою гідростатичних ваг, градуїрованої мензурки або вимірювального циліндра. Роги опускають у воду до розетки. Якщо вони косі, то їх заглиблюють так, щоб одна половина розеток була у воді, а друга над нею. Величину обсягу множать на коефіцієнт 0,3 і одержують бал.

5. За кольором роги оцінюють в межах 4-х балів. За світлі або штучно пофарбовані балів не нараховують. За світло-жовті, світло-сірі або коричневі — бал, за коричневі — 2, за темно-коричневі — 3, за темно-бурі, майже чорні, — 4 бали.

6. Горбкуватість (бісерність), ребристість чи перлинність рогів оцінюється теж у межах 4-х балів. Гладким рогам без перлин балів за цим показником не нараховується. За слаборозвинуту горбкуватість нараховують бал, за невелику кількість, але добре розвинутих горбків, нараховують — 2, за численні дрібні горбки — 3, за крупні, але нечисленні — 3, за добре розвинуті, крупні і густі — 4 бали.

7. Розетки оцінюють від 1 до 4-х балів. Роги зі слаборозвинутими, майже непомітними розетками балів не одержують. Коли розетки добре помітні, але з помірною горбкуватістю, нараховують 1 бал, з горбистими,

ТРОФЕЙНИЙ ЛИСТ на роги козулі європейської

Вид тварин — козуля європейська

Прізвище, ім'я, по батькові мисливця (власника трофея) _____

Дата відстрілу _____, місце відстрілу (господарство, урочище, район, область, республіка) _____

Вік тварини _____ років.

Назва показників	Результати вимірів	Сума	Середня величина	Коефіцієнт	Бал
1	2	3	4	5	6
Довжина стрижня, см			0,5		
Розвал рогів, %					
Вага, кг					
Обсяг рогів, см ³			0,1		
Колір рогів			0,3		
Горбкуватість, бісерність					
Розетка					
Колір кінців					

Загальна сума балів _____

Зниження за дефекти _____

Надвишки _____

Кінцева сума балів _____

Голова комісії (директор господарства) _____

Члени комісії (сегері)

1. _____

2. _____

м. п.

віночкоподібними або скривленими — 2 бали, за дуже горбкуваті широкі розетки — 3, за крупну перлинність, за ширину й потужність розеток — 4 бали.

8. Вістря відростків оцінюють в межах 2-х балів. Роги з трухлявими, тупими або білястими кінцями не оцінюються. Затуплені вістря кінців, трохи жовтуваті одержують бал, з гострими кінцями, кольору слонової кістки й білі — 2 бали. Надвишки допустимі в межах 5: за красу, нормальну довжину і форму до 2-х балів, за особливо симетричне розташування відростків до 3-х. Зниження за окремі вади можливі теж у межах 5-ти балів. За однобічний розвиток, за дуже маленькі відростки знижують загальну оцінку на 2 бали, за неправильну форму стрижнів, асиметричність відростків — на 5.

На міжнародних виставках мисливських трофеїв роги козулі європейської, які оцінювались в 130 балів і вище нагороджувались золотою медаллю, від 115 до 129,9 балів — срібною, від 105 до 114,9 — бронзовою.

Трофейний лист для реєстрації ріг козулі подається вище (форма 2).

Ікла дикого кабана (верхні та нижні) — теж мисливський трофей. Їх вимірюють за таким методом:

1. Довжину правого і лівого нижніх ікол визначають від коренів до вістря. Цифрові дані додають, ділять на 2 і одержують бал. Якщо корінь або кінець ікла зломаний, визначають його фактичну довжину.

2. Ширину правого й лівого нижніх ікол вимірюють штангенциркулем у найтовстішому місці. Дані додають, ділять на 2, одержане середнє множать на 3 й одержують бал. При цьому нарости та інші відхилення до уваги не беруться.

3. Обвід правого та лівого верхніх ікол визначають еластичною лінійкою або рулеткою. Одержані дані додають, ділять на 2 і одержують бал. Ніяких відхилень від норми, які б могли вплинути на величину бала, в оцінку не включають. Загальну оцінку трофея одержують додаванням усіх балів.

Надвишка. Якщо верхні ікла симетричні і сильно розвинуті (що буває у дуже старих самців), загальна оцінка трофея за рішенням комісії може бути підвищена, не більше, як на 5 балів.

На міжнародних виставках ікла дикого кабана, які оцінювались 120 балами і вище, нагороджувались зо-

ТРОФЕЙНИЙ ЛИСТ

на ікла дикого кабана

Вид тварини _____

Прізвище, ім'я, по батькові мисливця-спортсмена (власника трофея) _____

Дата відстрілу _____, місце відстрілу, (господарство) _____

Вік тварини _____ років.

Назва показників	Результати вимірів	Сума	Середня величина	Коефіцієнт	Бал
1	2	3	4	5	6
Довжина нижніх ікол, см правого лівого				3	
Ширина нижніх ікол, см правого лівого					
Обвід верхніх ікол, см правого лівого					
Надвишки					
Сума балів					
Знижки					
Кінцева оцінка					

Голова комісії (директор господарства) _____

Члени (сегері)

1. _____

2. _____

М. П.

лотою медаллю, від 115 до 119 балів — срібною, від 110 до 114,9 бала — бронзовою.

Трофейний лист на них подано вище (форма 3).

Черепи хижих (бурий ведмідь, вовк, рись) вимірюють по середній лінії від переднього краю нижньої щелепи (без зубів) до найбільш виступаючої частини на потиличному гребені. Недорозвиненість черепа до уваги не беруть. Дані виміру служать балом за найбільшу довжину черепа. Ширину черепа вимірюють у найширшому місці між частинами, що лежать на виличних (виско-вих) дугах. Лінія виміру повинна проходити під прямим кутом до середньої лінії черепа. Результат вимірів служить балом.

Трофейний лист подано нижче (форма 4).

Ф о р м а 4

ТРОФЕЙНИЙ ЛИСТ

на череп бурого ведмедя, а також вовка, рисі

Вид тварини _____

Прізвище, ім'я, по батькові мисливця (власника трофея) _____

Дата відстрілу _____, місце відстрілу (господарство) _____

Вік тварини _____ років.

Назва показників	Результати вимірювання	Бал
Довжина черепа, см		
Ширина черепа, см		
Загальна оцінка		

Голова комісії (директор господарства) _____

Члени (сегері)

1. _____

2. _____

м. п.

ВІДТВОРЕННЯ, РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ПРОМИСЛОВИХ ЗВІРІВ І ПТАХІВ

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ МИСЛИВСЬКИХ ТВАРИН

Природа Українських Карпат — своєрідна. Тут збереглися бурий ведмідь, рись, численне стадо європейського благородного оленя природного походження, досить часто трапляються рябчики, козулі, куниці. Живуть і інші звірі, які на території Української РСР більш ніде не зустрічаються. Всього промислових птахів і звірів у Карпатах нараховується понад 50 видів. Мають вони і велике практичне значення. Багато з них допомагають людині боротися з шкідниками різних галузей народного господарства.

Найбільше гризунів знищують лисиця, лісовий тхір, ласка, кам'яна куниця і лісовий кіт. У Карпатах в 1971—1974 рр. налічувалось від 4 до 5 тис. лисиць, які протягом доби поїдали 20—25 тис. мишей і полівок. А 2—3 тис. лісових тхорів щодня знищують близько 6 тис. дрібних мишоподібних. Отже, хижак є потужним гальмом зростання кількості шкідливих гризунів. Щоріку користь тільки від лисиць і тхорів перевищує чверть мільйона карбованців (із розрахунку, що від кожної знищеної ними миші, шкода буде менше копійки на рік).

Позитивна роль деяких звірів і в тому, що вони сприяють процесам ґрунтотворення риттям нір (наприклад, кріт). Переміщення верхніх шарів ґрунту сприяє швидкому розкладанню рослинних решток, поліпшенню аерації та проникненню води вглиб ґрунту.

Велика користь для народного господарства і від промислових звірів. Так, за 28 років (1946—1973) було здобуто 6685 копитних (диких кабанів 2866, козуль 3260, оленів 559) і більш як 1,7 млн. зайця-русака. Хутрових звірів (лисиця, куниця, єнотовидний собака, тхір, білка, ондатра, норка, видра, лісовий кіт, рись та ін.) здобуто близько 4,6 млн. Заготівельна вартість їх хутра, виплачена населенню за сирі шкурки, здані на бази хутрової сировини, перевищує 2,6 млн. крб.

Із багатьох видів птахів тільки куріпка сіра, фазан, рябчик, деякі пастушкові і качині є об'єктами систематичного полювання.

Приносячи користь господарствам, деякі звірі одночасно і шкодять. Лісові та інші насадження часто пошкоджують зайці, вовчки, олені, козулі, дикі кабани. Вони об'їдають кору, луб, гілки, пагони, бруньки дерев і кущів, утруднюють лісовідтворення, бо поїдають насіння, пошкоджують підріст і санджанці різних дерев.

Протягом 1946—1973 рр. вовки спричинили збитки тваринництву (знищивши біля 50 тис. голів різних тварин) Українських Карпат, що перевищують 1 млн. 100 тис. крб., бурий ведмідь — 63 тис. За неповних два десятиліття (1951—1970), вовками знищено близько 1700 оленів, 2800 козуль і понад 4000 диких кабанів. Але насправді кількість знищених вовками копитних більша, тому що не всі випадки загибелі тварин від них удається виявити. Шкода від цих хижаків була відчутною до 1963 р., тобто поки з ними не вели активної боротьби. Починаючи з 1964 р., шкода від вовків у Карпатах уже не має практичного значення, бо їх залишилось мало. Теперішню кількість слід зменшити ще на чотири п'ятих. Це дасть можливість залишити вовка в складі фауни Карпат.

Кількість рисі теж слід зменшити до 30—50 особин і в майбутньому не допускати її збільшення. Треба обмежувати кількість і інших хижаків.

Рибному господарству, зокрема форелеводству, європейська норка, видра річкова уже не шкодять, бо залишилось цих звірів мало. Проте їх, як рідкісних хижаків, на водоймах форелевих господарств не слід знищувати, а переселяти на інші водойми. Форелеводству шкодить і бурий ведмідь.

Багато звірів є джерелом інфекційних хвороб, які уражають і людину. Так, лисиці, вовки та інші хижі звірі хворіють сказом, і зареєстровано десятки випадків зараження від них людей. Є відомості про поширення серед промислових ссавців у Карпатах туляремії, псевдотуберкульозу, енцефаліту, менінгіту, лептоспірозів, ящура та інших інфекційних захворювань.

Часто звірі є носіями різних зовнішніх паразитів. У роки надмірного зростання кількості лисиць, вони часто хворіють коростою, яка передається на свійських тварин і на людину. Використання населенням шкурок лисиць нефабричного обробітку сприяє поширенню корости, бо під час кустарного обробітку шкурка не проходить відповідної дезінфекції.

ОБМЕЖЕННЯ КІЛЬКОСТІ ХИЖАКІВ

На малолісових угіддях Закарпатської низовини і передгір'я, де основним у мисливському господарстві залишаються заєць-русак, козуля, фазан, куріпка, а також водоплавні і біляводні птахи та ссавці, слід максимального скоротити і постійно контролювати кількість шкідників дичини.

Підлягає обмеженню кількість яструбів великого і малого або перепелятника, болотяного луня, сірої ворони та лисниці. Треба знищувати бродячих котів і собак.

Яструб великий або тетерев'ятник (*Accipiter gentilis* L.) — дорослий птах зверху сірувато-бурий, а черево біле з вузькими поперечними смугами. Над оком — біла брова. Очі жовті. Молодий птах зверху бурий з вохристими білуватими плямами, а черево білувато-вохристе з поздовжніми бурими плямами. Ноги і восковиця жовті, дзьоб — сизий.

Яструб великий — осілий птах, але на зиму мандрує з гір до річкових долин. Гніздиться у лісах переважно на верхівках високих дерев. Кладки (3—4 зеленуватих яйця) бувають у квітні. У кінці травня або в червні птахи годують молодих, які у серпні покидають гніздо і полюють деякий час разом з дорослими. Один виводок яструбів займає гніздову територію площею від 150 до 220 км² (залежно від наявності в ній корму). На свою гніздову територію не допускає інших хижих птахів, особливо особин свого виду. Від сильніших і крупніших хижих птахів (орли) тікає.

Яструб великий живиться птахами, серед яких трапляються куріпки, фазани, перепели, рябчики, тетері, глухарі. Ловить свійських птахів, домашніх та диких голубів, зайців-русаків, диких і домашніх кролів, білок, ондатр, сонь. Полює і на шкідливих гризунів (хом'яки, ховрахи, миші і полівки).

Яструб малий або перепелятник (*Accipiter nisus* L.) — зверху темно-сірий, знизу поперечно-смугастий, дзьоб темно-сірий, ноги і восковиця — жовті. Це осілий птах карпатських лісів і низинних гаїв. Гнізда мостить невисоко від землі і добре замасковує на дереві. У травні з'являються повні кладки із 4—6 яєць голубувато-білого кольору з великими темно-рудими плямами. У червні з'являються пташенята. У липні—серпні вони вилітають разом з дорослими на полювання. Одна пара

малого яструба займає район полювання під час гніздування від 50 до 120 км². Живиться переважно дрібними птахами, легко ловить перепелів, молодих куріпок, фазанів, ящірок, жаб, крупних жуків, їсть падло і дрібних мишовидних гризунів.

На зиму мандрує в річкові долини, на Закарпатські передгір'я та низовину.

Болотяний лунь (*Circus aeruginosus* L.). Спина дорослого птаха темно-бура з рудими плямами, черево світло-буре з рудими краями пер та бурими стрижневими штрихами. Зустрічається рідко в долинах Дністра і Тиси, тільки на гніздівлях, — у горах — відсутній. Гнізда мостить на купинах серед заболочених стариць, що заросли очеретом. У квітні з'являються повні кладки, в яких 4—6 зеленувато-блакитних яєць. У травні вилуплюються пташенята. Їх годують жабами, гризунами, яйцями водоплавних та біляводяних птахів і їх пташенятами. На південь відлітає у листопаді—грудні.

Сіра ворона (*Corvus corone* L.) — осілий, а зимою мандруючий птах Карпат, гніздиться колоніями в лісах від низин до субальпійського поясу. Ловить пташенят фазанів, куріпок, перепелів і знищує їх яйця у гніздах.

ЗВІРІВНИЦТВО

Для забезпечення потреб населення у хутрі доцільно ширше розгорнути таку галузь господарства, як звірівництво. На звірофермах розводити канадську норку, чорно-буру лисицю, нутрію. У природі зростання кількості хутрових звірів має певну межу. Тому для задоволення попиту на хутро все більшого значення набуває їх розведення на звірофермах.

У Карпатах доцільно розводити норку та нутрію. Існуючі звіроферми в Закарпатській області варто розширити. Кормом для звірів можуть бути відходи птахофабрик (голови, лапки, внутрішні органи) та м'ясокомбінатів.

Нутрію, крім звіроферм, потрібно рекомендувати розводити в індивідуальних господарствах.

Нутрієводство в десять разів вигідніше, ніж кролівництво. Заготівельна ціна шкурки нутрії в 6—8 разів вища, ніж кроля, а м'ясо за смаковими якостями не

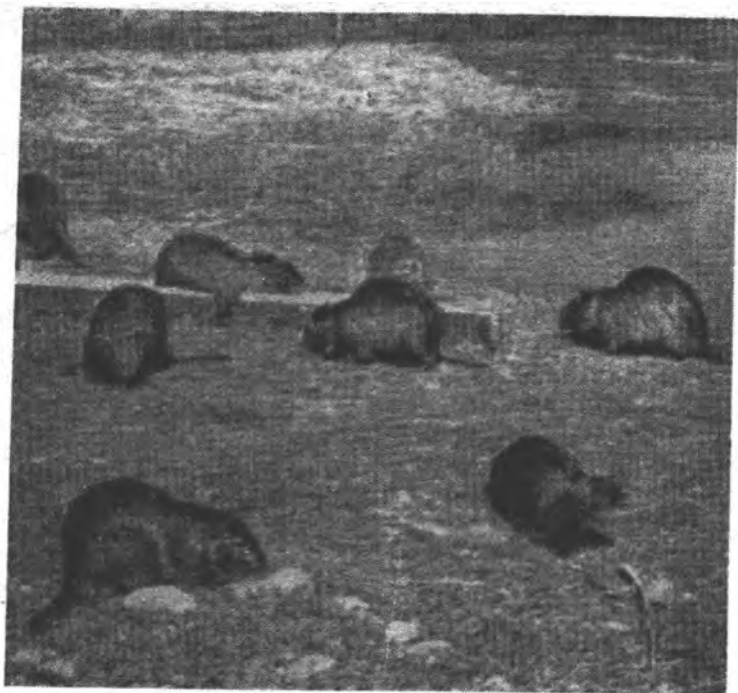

Рис. 64. Утримування нутрій на звірофермах.

поступається кролячому. Крім того, нутрію варто розводити напіввільним методом, створивши декілька господарств в Берегівському і Виноградівському районах.

Нутрія (*Myopotamus coyrus* Mollina) — крупний гризун вагою до 10—12 кг, походить із Південної Америки. Живиться такою грубою болотною рослинністю, як очерет звичайний, рогіз вузьколистий, водяний горіх (чили́м або рогульник), осока, стрілолист, аїр, латаття біле та глечики жовті, ряска, різуха водяна алоєвидна, а також гіллям верб, кленів, тополь, осик, їсть із задоволенням бульби, коренеплоди, силос, сіно (взимку).

Нутрію неважко утримувати у вольєрах, так само як і кролів або розводити комбінованим напіввільним способом, зимою в приміщеннях, літом в огорожених дріт'яною сіткою загонах, що включають також і заболо-

чену водойму. Середня плодючість нутрій, яких розводять в УРСР, становить 5—6 малят, максимальна — 12—14. За 13 місяців нутрія може дати 3 приплоди. У розмноженні нутрії зберігається деяка сезонність, переважна більшість самок схильна приносити приплід зимою (тобто тоді, коли в південній півкулі літо). Проте нутрії при відповідних умовах розмножуються цілий рік.

Статева зрілість самок настає в 4,5—5-місячному віці, а ріст тварин припиняється тільки на 12-му місяці життя. Тічка і статевая охота у самок нутрій повторюється через кожних 27—28 діб і триває від 1 до 4 днів. Вагітність триває 120—135 днів. На 3—10 самок нутрій потрібно мати одного самця.

Відокремлювати молодих можна тоді, коли вони вагають 1 кг, тобто на 50—55-й день життя.

Молоднюк і дорослих слід оберегати від захворювання паратифом, псевдотуберкульозом, кокцидіозом, туберкульозом, гемоспоридіозом, фасціольозом.

Молодих нутрій, які досягли довжини 50 см, ваги 4 кг, тобто у 9—10 місяців, якщо вони не призначені для племінної роботи, можна реалізовувати на шкурки і м'ясо.

Американську норку (*Lutreola visson* Bris) розводять на звірофермах, бо вона крупніша, ніж європейська: самці досягають довжини 45—50 см, ваги — 1,4—1,7 кг. Норка дуже плодюча, приносить за рік 5—7 малят, статевозрілою стає на 9—11 місяці життя. Живе до 7—10 років, для племінної роботи придатна до 6 років. Вагітність триває від 40 до 80 діб, що залежить від кількості ембріонів.

На сьогоднішній день виведено різні за кольорами норки: білу, платинову, сріблясту, буру, чорно-буру та ін.

Розведення й утримання норок порівняно нескладне, при кваліфікованому догляді, раціональній годівлі, розмноженні, дотриманні елементарних правил біотехніки і зоогігієни, норка дає господарству найбільші прибутки.

Малат норки приносять протягом квітня, хоч гони у них тягнуться від лютого до березня. Статева охота у них триває 2—3 дні. Норка (самка) дуже турботливо піклується про малят, вигодовуючи їх навіть при неповноцінному раціоні, втрачаючи до 50% власної ваги.

Можливості зростання поголів'я норки регламентується кормами, але в Закарпатті, де є декілька бройлерних птахофабрик, для норкових ферм корму вдосталь. Від 2 млн. бройлерів, які дають птахофабрики Закарпаття щороку, можна мати 20 тис. кг високоякісних кормів для норок.

РАЦІОНАЛЬНЕ ПОЛЮВАННЯ

Щоб збільшити кількість мисливських звірів і птахів у густонаселених районах (Закарпатське передгір'я, Передкарпатські рівнини), необхідно розводити і розселяти козулю, зайця-русака, дикого кроля та інших звірів, штучно створювати продуктивні мікропопуляції, акліматизацію їх там, де сніг протягом зими неглибокий і непостійний. Щоб здобути трофеї, доцільно відкрити також промисел на самців козуль у серпні, коли вони ще не скинули роги. Треба періодично полювати на сірих куріпок, фазанів, рябчиків, а також на качок під час осінніх перельотів. У всіх господарствах доцільно дозволити протягом сезону дво-триразове полювання, а потім усі зусилля спрямовувати на відтворення поголів'я дичини. Під час двох-трьох полювань бригада відстрілює намічену до відстрілу кількість тварин, після чого в даному господарстві до наступного року вже не полюють. Це дає можливість повністю уникнути порушень, а заодно значну кількість здобутої дичини продати населенню через торгову мережу. Там, де намічено полювати протягом сезону, усі типи угідь, що є в господарстві, треба розділити на дві половини і полювати тільки в одній, а наступного року — в другій.

СТВОРЕННЯ БУФЕРНИХ НАСАДЖЕНЬ

У гірсько-лісовій зоні слід створити оптимальні стада копитних звірів, бурого ведмеда, збільшувати екологічну місткість угідь і інтенсифікувати ведення мисливського господарства. В цій справі першорядне значення має відновлення екологічної різноманітності карпатського лісу, відтворення його кормових і захисних властивостей шляхом заміни ялинових монокультур змішаними багаторісними лісами і насадженням плодових і го-

ріхоплідних дерев та кущів. Варто створювати кормові поля, буферні насадження, зберігати лісові галявини, розширювати пасовища з кормових рослин, якими живляться копитні, особливо ж оленеві. Доцільно створювати просіки, тримати у відповідному стані кварталну мережу. Першорядного значення слід надати збільшенню кількості рослиноїдних тварин.

Коли буферні насадження створені із рослин, улюблених оленями і козулями, звірі майже не пошкоджують основних лісоутворюючих порід (бук, дуб, ялина, ялиця та ін.). Більшість із запропонованих видів дерев і кущів для створення захисних зон щороку рясно плодоносять (горіхи, ягоди, жолуді, плоди, кісточки та ін.), що створює сприятливі кормові умови багатьох промислових птахів і звірів (рябчик, тетерев, глухар, куріпка, фазан, ведмідь, борсук, куниця, заєць, соня сіра тощо).

Айлант — дерево висотою понад 30 м, добре розмножується від плодів (крилатки), росте скрізь на Закарпатті. Оленевими дуже добре поїдається молода кора, гілля та пагони. Швидко відновлюється від коріння паростками. Плодоносить рясно й щорічно. Крилатками годуються рябчики та інші птахи й звірі.

Алича і слива — кущ або дерево висотою понад 8 м. Росте швидко, не вимогливе до ґрунтів, відновлюється легко кореневими паростками, плодоносить майже щороку. Плоди дозрівають у липні—серпні, їх охоче поїдають ведмеді, дикі кабани, борсуки, козулі, олені. Правда, оленеві віддають перевагу гілкам, корі та пагонам. Плід (кісточка з м'ясистим соковитим оплоднем) — хороший корм для куниць, лисиць та багатьох птахів.

Потрібно берегти також зарослі терену — улюблений корм (гілля, листя, кора, пагони) козуль. Взимку його плоди охоче поїдають куріпки та фазани.

Бруслина — куцovidне дерево висотою до 6—7 м. Добре росте в передгір'ях і нижньому лісовому поясі. Плодоносить щороку. Плоди дозрівають у вересні. Бруслина легко поширюється птахами.

Вербі. У Карпатах поширено понад 10 видів. Серед них є кущі висотою від 1—2 до 4—5 м і дерева висотою до 30 м. Ростуть від низин до субальпійського поясу. Це цінні кормові рослини (кора, гілля, бруньки, квіти, коріння, листя) не тільки для копитних, але й для зайців, ондатр, диких кабанів.

Верб — цінний ранньовесняний медонос. Розмножуються насінням, пагонами, добре відновлюються від пня. Ростуть на вологих і заболочених ґрунтах. Буферні насадження із різних видів верб слід створювати ярусами.

Виноградна лоза — добре і швидко росте на Закарпатській низовині та в передгір'ях, плодоносить. У горах плоди не дозрівають. Для створення буферних насаджень у лісах передгір'я та нижнього поясу найкраще використовувати дикий виноград, що росте в природних умовах, або лозу Ізабелли, ріпарії та інших гібридів, які швидко ростуть, утворюючи за короткий час зелену масу. Гілля, листя, паростки, пагони охоче поїдають козулі, олені, зайці протягом року; плоди — рябчики та інші птахи.

Вільха — дерево висотою до 43 м, кущ до 8 м або сланке криволісся (субальпійський пояс). Поширена вільха від низини до субальпійського й альпійського поясів переважно на вологих і заболочених ділянках. Плодоносить щороку. Плоди дозрівають у вересні—жовтні, але розкриваються наприкінці зими. Розмножується насінням і пагонами, добре відновлюється від пня після рубання чи обгризання кори звірами. Гілля, пагони, кору, листя поїдають оленеві; бруньки та сережки — рябчики, тетеруки. Насінням живляться дрібні птахи.

Глід — куцovidне дерево висотою до 5 м, колюче. Добре росте в передгір'ї і нижньому лісовому поясі. До ґрунтів невимогливий, тіньюиносливий. Росте повільно. Плодоносить у Карпатах щороку, плоди дозрівають наприкінці червня. Ними живляться куріпки, зайці, взимку — куниці, кору обгризають козулі. Із глodu доцільно створювати живоплоти для захисту садів і виноградників.

Гордовина — кущ висотою до 3,5 м. Листя вкрите зірчастими волосинками з нижнього боку, тому здається пухнастим. Зрілі плоди-кісточки — чорні. Поширена переважно в культурі. Листя, особливо взимку, полюбують козулі й олені, плоди поїдають рябчики та інші птахи.

Горобина — дерево висотою понад 18 м, росте скрізь. Цвіте у квітні, плоди, діаметром до 1 см, — кулеподібні, оранжево-червоні. Дозрівають у серпні—вересні, але на дереві залишаються ще тривалий час. Горобина не примхлива, розмножується насінням та паростками від

пнів і коріння. Взимку кору, гілля, пагони, листя охоче поїдають оленеві, плоди — ведмеді, куниці, а також рябчики, глухарі, тетерева та різні птахи.

Горіх грецький — висотою понад 40 м. У культурі росте на низинах, в передгір'ї, річкових долинах нижнього лісового поясу. Плодоносить в умовах Карпат щорічно. Плоди дозрівають у вересні. Корою та гілками живляться козулі, олені, горіхами — білки, соні, борсуки, куниці, дикі кабани.

Груша дика — поширена в річкових долинах, нижньому лісовому поясі та в передгір'ях. Дика груша — дерево висотою до 35 м, плодоносить рясно, щорічно. Плоди дозрівають у вересні. Їх поїдають ведмеді, борсуки, олені, козулі, дикі кабани, куниці, білки, соні. Кору, гілля, пагони поїдають козулі та олені.

Каштан кінський, або гіркокаштан — дерево висотою понад 30 м. У культурі поширений від низин і передгір'я до міжгірних річкових долин і нижнього лісового поясу. Плодоносить щорічно й рясно. Плоди дозрівають у вересні, протягом жовтня обсіпаються. Ними живляться дикі кабани, олені, козулі.

Каштан їстівний — добре росте на передгір'ях Закарпаття. Дерево висотою до 30 м, дводомне. Плоди дозрівають у вересні—жовтні. Кору дерев обгризають олені, козулі, плоди поїдають дикі кабани, олені, козулі, борсуки, лисиці, вовки, куниці, білки, соні.

Клен — дерево висотою до 30—40 м або кущ до 6 м заввишки. Поширений від низин до верхнього лісового поясу. Рясно плодоносить щороку. Добре розмножується насінням, пагонами, паростками від пня. Росте дуже швидко. Плід — подвійна крилатка, дозріває у жовтні і обсіпається протягом осені. Кора, гілля, пагони — улюблений корм оленевих, а насіння — білок, сонь та різних птахів і дрібних ссавців.

Липа — досягає висоти понад 40 м. Окремі дерева перевищують на Закарпатті 50 м. Росте від низин і передгір'я до верхнього лісового поясу, проте оптимальні умови для липи — нижній лісовий пояс. Плодоносить щороку і рясно. Плід дозріває у серпні. Розмножується насінням. Добре поновлюється від коріння паростками, тіншовитривала. Пагони, гілля, кору, бруньки поїдають козулі, олені, зайці, білки; до плодів охочі дикі кабани, козулі, білки, куниці, рябчики, куріпки, фазани, а також дрібні ссавці. Липа — цінний медонос.

Ліщина — деревоподібний кущ висотою до 8 м. Поширена в передгір'ях, нижньому лісовому поясі, рідко — у верхньому. Плодоносить щороку, але рясно врожайні раз у 3 роки. Плоди дозрівають у серпні, протягом вересня обсіпаються. Ліщина добре відновлюється від пня, після рубання пагони швидко відростають.

Гілля, листя, пагони, кору поїдають олені, козулі, зайці, а горіхи — білки, соні, дикі кабани, борсуки, кунці, ведмеді та інші ссавці і птахи.

Обліпіха — кушовидне дерево заввишки до 5—6 м, росте по річкових долинах, плоди-кісточки дозрівають у другій половині літа і залишаються до зими. Кору, гілки, листя поїдають парнокопитні та зайці, а плоди — куріпки, рябчики, фазани, тетерева, глухарі, білки, сірі соні, ведмеді і борсуки.

Ожина сланка вічнозелена — сланкий кущ росте по річкових долинах, передгір'ях аж до верхнього лісового поясу на зріджених ділянках, узліссях, вирубках, просіках. Розмножується насінням і пагонами. Листя — улюблений корм оленів і козуль. Звірі дістають листя ожини з-під снігу, де воно залишається майже всю зиму зеленим і соковитим.

Тополя, осика, осокір — могутнє дерево понад 20 м заввишки, дводомне. Росте від передгір'я і низин до верхнього лісового поясу, супутник основних лісоутворюючих порід. Добре відновлюється від пня, розмножується насінням та пагонами. Гілля, пагони, кора тополі — улюблений корм оленевих. Взимку рекомендується звалювати крупні старі дерева і залишати звірам для поїдання гілок та кори.

Шипшина — колючий кущ висотою до 3 м. Росте в низинах, передгір'ях, в річкових долинах і нижньому лісовому поясі. Плодоносить щороку рясно. Розмножується насінням та пагонами. Листям живляться козулі, олені, плодами — куріпки, фазани, рябчики.

Шовковиця. Кущ або дерево від 5 до 25 м заввишки. Поширене переважно в культурі від низин і передгір'я до висоти 800 м над рівнем моря. Добре росте на узліссях і в зріджених лісах, садах, на виноградниках, у парках, скверах. Добре відновлюється від пня порослями. Плоди блискучі, кислувато-солодкі, дозрівають протягом липня й серпня, поступово обсіпаються. Супліддя на деревах поїдають рябчики, куріпки, фазани

та інші птахи, білки, соні, куниці, на землі — борсуки, ведмеді, куниці, лисиці та інші ссавці.

Черемха — висотою до 20 м, росте в нижньому лісовому поясі. Плоди-кісточки дозрівають улітку. Розмножується насінням і пагонами, добре відтворюється порослями від пнів. Гілки, кору, пагони добре поїдають оленеві та зайці, кісточки — рябчики, куріпки, фазани.

Яблуна лісова — до 10 м і більше заввишки, росте на низинах і в передгір'ї до 800—1000 м над рівнем моря. Розмножується насінням, добре відновлюється від пня паростками. Плодоносить рясно через 3 роки. Плоди дозрівають у вересні, до кінця осені поступово опадають на землю. Їх охоче споживають козулі, олені, дикі кабани, ведмеді, білки. Кору, гілля, пагони і листя — оленеві.

Яловець — вічнозелений хвойний кущ або невисоке дерево. Росте переважно у верхньому й субальпійському поясах, але зустрічається і в нижньому та річкових долинах і в передгір'ях. Плодоносить щороку, плоди (шишко-ягоди) дозрівають на другий або третій рік. Шишко-ягоди — важливий корм для тетерів, молода хвоя для глухарів, рябчиків і оленів. Добре розмножується насінням.

Ясен поширений від передгір'я до верхнього лісового поясу, до 40 м заввишки. Росте в змішаних листяних лісах. Плоди — однонасінні крилатки — дозрівають у жовтні, обсіпаються взимку. Ясен плодоносить щороку й рясно. Розмножується насінням та пагонами. Кора, пагони, гілки — улюблений корм оленів і козуль. Насіння поїдають білки, куниці, дикі кабани, різні птахи та дрібні ссавці. Росте дуже швидко, тому його слід вважати важливим компонентом у складі буферних насаджень.

Важливе значення має також створення кормових зон із таких основних лісоутворюючих порід, як бук, дуб, ялиця та ін.

ЗАПОВІДНИКИ, ЗАКАЗНИКИ, ЛІСОМИСЛИВСЬКІ ГОСПОДАРСТВА

Щоб поліпшити умови деяких видів звірів, необхідно створювати заповідники, державні лісомисливські господарства, резервати та заказники. Це сприятиме також збереженню цінних і рідкісних звірів.

Державних лісомисливських господарств у Карпатах є чотири: «Майдан», «Осмолода», «Радянські Карпати», «Буковинське». За час свого існування (з 1960 р.) ці господарства доклали багато зусиль, щоб відтворити кількість промислової фауни на своїх угіддях. Так, у господарстві «Радянські Карпати», Закарпатської області, що має понад 60 тис. га, щороку висівають для дичини зернові, злакові і бобові культури, садять картоплю тощо. Для годівниць використовують сотні центнерів сіна. Тому в цьому господарстві середня щільність поголів'я копитних на 1000 га угідь вища, ніж в сусідніх угіддях. Наприклад, середня кількість оленів на 1000 га становить 6,2 особини, тоді як в інших угіддях тільки 4,4; козуль — 14,6 проти 6,3; диких кабанів — 4,0 проти 2,6; бурих ведмедів — 0,8 проти 0,6; глухарів — 60,0 проти 13,5; тетеревів — 17,3 проти 9,5; рябчиків — 167 проти 134. Пошкодження дерев оленевими в угіддях цього господарства теж нижче. Звичайно, це результат турботливого ставлення людини до поселенців лісу, збагачення їх кормової бази, захист від хижаків.

Господарства «Осмолода», «Майдан» і «Буковинське» теж домоглися хороших успіхів. У «Майдані» та «Буковинському» проводять реакліматизацію зубрів. Їх стадо нараховує тут понад 30 голів. Зубрів доцільно реакліматизувати і в Закарпатській області.

АКЛІМАТИЗАЦІЯ І РЕАКЛІМАТИЗАЦІЯ

Акліматизація і реакліматизація птахів і звірів у Карпатах провадилась і раніше, але недостатньо. Ондатра, що проникла в Закарпаття в 1921 р. а в Прикарпаття в 1945 р., добре прижилась, поповнивши склад промислової фауни, але перспектив не має через інтенсивне проведення робіт по меліорації заболочених угідь. Єнотовидний собака, завезений у Закарпаття в 1953, а в

Прикарпаття — у 1953—1957 рр., істотного значення як промисловий звір ще не має. Основна причина — мала кількість, що пояснюється відсутністю сприятливих для нього угідь — пониззя крупних річок. Відомості, про шкоду, заподіювану ним дичині, не підтверджується.

У майбутньому доцільно акліматизувати в Карпатах колонка з родини куницевих, а в передгір'ї — дикого кроля. Тут випадають порівняно неглибокі сніги і не завжди постійні. Живе дикий кірль у глибоких норах, далеко від них не відходить. Найбільше заважають його поширенню глибокі сніги, а також високий рівень ґрунтових вод, які перешкоджають будувати нори, добувати корм.

У 1960 р. на Чорній Горі біля м. Виноградова було випущено скельну куріпку (кеклика).

Реакліматизація видів, колись поширених у Карпатах, які через різні причини вимерли, може дати хороші результати тільки при умові, що зникнення виду не було викликане зміною біоценотичних обставин.

Потребує додаткової реакліматизації у верхньому і субальпійському поясах заець-біляк. У минулому через недостатню підготовку угідь (багато хижаків, випасання худоби, нищення приплодів собаками пастухів) і малу кількість завезених, переважно молодих зайців-біляків відтворити цей вид майже не вдалося.

Є підстави думати, що найближчим часом знову заселить природним шляхом північні схили Карпат лось. Уже відмічено його заходи на північні схили Прикарпаття і Карпат. Доцільно реакліматизувати в субальпійській зоні сарну і бабака. Вони, як і заець-біляк, в минулому були поширені на території Східних Карпат.

ШТУЧНЕ РОЗСЕЛЕННЯ І РОЗВЕДЕННЯ

Відтворенню зайця-русака, фазана, куріпки та інших промислових звірів і птахів у густо населених районах (Закарпатське передгір'я, Прикарпатська рівнина) слід приділяти більше уваги. Створення продуктивних мікропопуляцій зайця-русака, поряд із іншими заходами, важливий засіб збільшення кількості цього звіра. На території, відведений для цієї мети, попередньо проводять заходи по обмеженню поголов'я хижаків, підсівають кормові трави. У січні на Закарпатті та на почат-

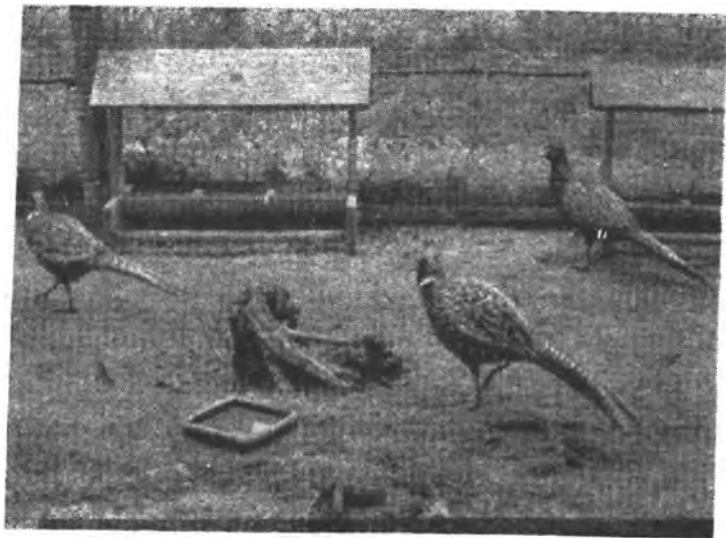

Рис. 65. Вол'єрне утримування фазанів.

ку лютого в Прикарпатті на такі підготовлені угіддя слід випустити порівну самців і самок з розрахунку 1—1,5 особи на гектар. Відловлюють їх у 4—5 пунктах, розміщених один від одного на відстані 100 км і більше. Заець-русак, як відомо, після переселення не відходить від місця більше ніж на 3 км. Таким способом утворюються продуктивні мікропопуляції, які швидко розмножуються і розселяються. Через рік уже відмічається велика щільність особин порівняно із суміжними ділянками.

В Італії, Франції, ФРН, Югославії та інших країнах зайця-русака розводять штучно. Розміри кліток $2 \times 1 \times 0,6$ м, з сітчастою підлогою і трьома відділеннями, сполученими між собою отворами, дають можливість самкам ховатись від самців. Для новонароджених трохи вище від підлоги прикріплюють невелику полицьку. Додаткова норма близько 150 г корму (для вагітних самок 200 г), який містить 16% білка, 2% жирів, 14% мінеральних речовин, і вуглеводи. Додаткова норма води — 300—400 г. Молодняк випускають в угіддя на 45-й день. Він швидко освоюється і розселяється.

Більше уваги слід також приділити козулі європейській. Вона звикає до людей, добре пристосовується до культурного ландшафту, швидко збільшує чисельність. Уже нині цей вид копитних один з найбільш поширених в Українських Карпатах та прилягаючих територіях. У передгірних і низинних лісах спеціально для козуль слід створювати буферні зони із верби, ясеня, явора, тополі, осики, клена, сприяти утворенню заростей з оживи вічнозеленої, плюща, горобини тощо.

ПОЛІПШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ РІЗНОМАНІТНОСТІ КАРПАТСЬКИХ ЛІСІВ

Запорукою успішного відтворення екологічної різноманітності карпатських лісів є поліпшення їх породної і вікової структури. Внаслідок нераціонального ведення лісового господарства створились умови, несприятливі для більшості промислових звірів. На дерева віком від 20 до 40 років припадає понад 40% усієї площі держлісфонду. Решту становлять досягаючі, стиглі і перестійні деревостани. Особливо низький процент досягаючих і стиглих насаджень у букових і дубових лісах, де переважають молодняки і середньовічні, тобто неплідні дерева. Вони малоцінні для звірів, що живляться буковими горішками, жолудями. В таких лісах звірі живитись корою уже не можуть, а трава в них майже не росте.

За останні 28 років у Карпатських лісах заготовлено понад 35 тис. дерев дикої яблуні, лісової груші та черешні для одержання декоративної деревини. У зв'язку з цим погіршало становище багатьох звірів, які живляться плодами цих дерев. Залісення полянок, галявин, які влітку вкриваються травою і служать кормовими угіддями для оленевих, теж негативно вплинуло на їх чисельність. Із зміною породної структури Карпатських лісів, створенням на значних площах монокультур з ялини європейської і ялиці на місці мішаних, біологічно стійких лісів, що характеризувались екологічною різноманітністю, створились несприятливі умови для життя багатьох промислових звірів.

ОХОРОНА ТВАРИН ТА ЇХ СЕРЕДОВИЩА

Охороняючи тварин, потрібно перш за все турбуватись про місця їх перебування. Наприклад, глухар і тетереви охороняються в Карпатах понад 50 років. Проте кількість цих птахів зменшується, бо основні місця їх перебування: незаймані хвойні ліси, старі ялинники вирубуються, а в молодниках вони не оселяються. Кількість тетерева зменшується і тому, що часто гинуть виводки. Тому виникла необхідність охороняти місця його гніздування — полянки на межі верхнього лісового поясу, криволісся субальпійських лук. Тут потрібно створити заказники, припинити випасання худоби, зменшити кількість природних хижаків, припинити переслідування птаха людиною. Слід охороняти перестійні незаймані хвойні праліси.

Для норки європейської та видри необхідно створити резервати на тих ділянках гірських рік, де вони збереглись, потурбуватись про поліпшення їх кормової бази, не допускати забруднення водойм, особливо нафтопродуктами.

Для поліпшення мисливських угідь на Закарпатській низовині та в Прикарпатті, де лісів порівняно мало, охороняти діброви та гаї, цілинні ділянки, стариці, висаджувати ягідні і горіхові кущі, а на берегах водойм і рік різні кормові деревні породи.

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ ТА БІОТЕХНІЯ. ТРУДОВА УЧАСТЬ МИСЛИВЦІВ

Кардинальне вирішення цілого ряду питань у природі вимагає перш за все спрямовувати зусилля на відтворення екологічної різноманітності лісів, що сприятиме збільшенню місткості лісових угідь для промислових птахів і звірів, зростанню їх кількості. Насадження плодкових дерев, створення квартальної сітки із просік, лісовлаштування, збереження лісових полів, поліпшення породної і вікової структури лісів, створення кормових полів і буферних насаджень — все це сприятиме збагаченню кормової бази багатьох мешканців лісу. Регуляція статеві і вікової структури промислових звірів і птахів та їх промислу, охорона, реакліматизація та аклі-

матизація сприяють раціональному збереженню складу фауни.

В організації охорони і відтворення промислових тварин важливе значення має також конкретна праця кожного мисливця в угіддях та господарствах. За впорядкування угідь, відтворення фауни, боротьбу з браконьерством, проведення біотехнічних та інших заходів мисливцю зараховується певна кількість балів. Кожний із мисливців протягом року повинен виконувати різні роботи, щоб набрати мінімальну кількість балів — 85% (від річної норми) до 1 серпня. Осіб, які не справились із завданням, не варто допускати до полювання в даному сезоні.

Рекомендується зараховувати точну кількість балів за виконання окремих заходів (таблиця 2). Мінімальну кількість балів встановлюють на загальних зборах колективу мисливців і рибалок кожного року.

Таблиця 2

Види трудової участі мисливця та їх оцінка (в балах)

Найменування робіт	Одиниця обліку	Кількість	Бали за одиницю
1	2	3	4
Виготовлення і встановлення годівниць для парнокопитних	штук	1	35
Виготовлення та встановлення солонців з кухонною сіллю для звірів	„	1	15
Обладнання і встановлення годівниць для куріпок і фазанів	„	1	35
Встановлення штучних гнізд для водоплавних птахів	„	1	15
Заготівля гілкових віників для оленевих і зайцеподібних	„	1	1
Заготівля сіна (лучного, лісового, полонинського, болотного)	кг	1	2
Заготівля необмолоченого вівса, проса та інших культур	сип	1	3
Заготівля зернових відходів	кг	1	10
Заготівля (збирання, сушіння) жолудів та горіхів бука	„	1	5—10

1	2	3	4
Заготівля (збирання, сушіння, зберігання, вивезення в угіддя, складання) кінського каштана	кг	1	2,5
Заготівля коренебульбоплодів	„	1	5
Створення кормових полів	день (8 годин)	1	35
Розорювання ділянок при створенні кормових полів, висівання кормових культур, догляд за ними, збирання сіна, створення запасів корму на зиму	„	1	35
Створення буферних насаджень для захисту лісів із улюблених оленевими кущів і дерев	день (8 годин)	1	35
Підгодівля промислових звірів взимку з доставкою корму в угіддя або до виснажених тварин	вихід 8 годин	1	35—50
Розкладання солі в солонці в місцях скупчення копитних у глибокосніжні зими	„	1	35—50
Охорона угідь і місць гніздування або виплоду звірів	доба	1	35
Рятування виснажених тварин під час повеней, глибоких снігів та пожеж	голів		
заєць-русак	„	1	35
лисиця	„	1	15
борсук	„	1	35
олень	„	1	105
козуля	„	1	105
дикий кабан	„	1	105
Оцінка кормових угідь	км ²	1	10
Участь в облікуванні кількості (таксації) промислових тварин	день	1	35
Знищення вовка	голів	1	105
Знищення бродячих собак та котів	„	1	20
Участь у полюваннях по обмеженню кількості хижаків під час поширення серед них інфекційних захворювань	день	1	20
Знищення сірої ворони	голів	1	15
Знищення сороки	„	1	10
Виявлення браконьерства: незаконне утримання звірів у неволі (олень, козуля, дикий кабан, борсук, куниця, вед-			

1	2	3	4
мідь, лисиця, заєць, білка, ондатра, фазан, куріпка, глухар, тетерев, рябчик та ін.)	випадок	1	10—105
Затримання порушника правил полювання, складання акту	"	1	50—105
Створення любительського кінофільму про життя, поведінку та охорону мисливських звірів	тривалість демонстрацій (в годинах)	1	540
Складання текстів науково-популярних лекцій про мисливських птахів, звірів, їх охорону, відтворення, збільшення кількості і раціональне використання	штук (16 сторінок машинопису 40 тис. знаків)	1	250
Організація однієї лекції для мисливців			
Складання плакатів, листівок, звернень	штук	1	50
Технічне оздоблення меж господарства та наочна агітація, виготовлення та встановлення стовпів, попереджувальних знаків, аншлагів, кольорових панно тощо	"	1	35
Приймання технімуму, проведення інструктажу, навчання молоді та ін.	штук	1	10—35
Висвітлення питань охорони звірів і птахів на сторінках газет, журналів, по радіо і телебаченню.	чоловік	1	10
	виступ	1	35—105

Цілеспрямований вплив людини на промислову теріофауну та орнітофауну невіддільний від інтересів охорони здоров'я, землеробства, риборозведення та інших галузей, а також науки і культури.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Українські назви промислових звірів і птахів, згаданих у книзі

	Стор.		Стор.
С С А В Ц І			
Альпійський бабак	13	Муфлон	123
Білка карпатська	98	Норка американська	157
Бобер річковий	13	Норка європейська	85
Борсук	11	Норка канадська	87
Ведмідь бурий	72	Нутрія	156
Видра річкова	87	Олень карпатський	111
Вовк	67	Олень північний	11
Горностай	83	Ондатра	100
Дикий кабан	103	Полівка водяна	103
Єнотовидний собака	71	Рись	91
Заєць-біляк	13	Сарна	13
Заєць-русак	96	Сліпець подільський	102
Зубр	122	Сліпець білозубий	102
Кінь лісовий європейський	9	Соня сіра	102
Кіт лісовий європейський	90	Тарпан лісовий	11
Козуля	107	Тарпан степовий	11
Колонок сибірський	165	Тхір лісовий	16
Кріль дикий	94	Тхір чорний	10
Кріт звичайний	58	Тхір степовий	84
Кунця кам'яна	76	Тхір світлий	84
Кунця лісова	79	Тур	11
Ласка південна	81	Ховрах європейський	102
Лисиця звичайна	62	Ховрах рябий	102
Лось	121	Хом'як звичайний	103
		Щур звичайний	103

П Т А Х И

Баклан великий	9	Горлиця звичайна	27
Баклан малий	9	Горлиця кільчаста	27
Бекас	34	Гуменник західний	40
Болотяний лунь	155	Гуска білолоба мала	39
Бугай малий	56	Гуска білолоба велика	41
Бугай північний	56	Гуска сіра	38
Бугайчик	56	Держач	29
Вальдшнеп	31	Дрохва	9
Ворона сіра	155	Дупель	35
В'яхир європейський	25	Журавель сірий	9
Гаршнеп	32	Казарка червонозоба	41
Глухар карпатський	17	Качка сіра	43
Гоголь	53	Квак	54
Голуб-припутень	25	Кеклик	165
Голуб-синяк	25	Ковпик	13

	Стор.
Крижень	41
Кроншнеп великий	34
Крохаль великий	48
Куріпка біла	13
Куріпка сіра	23
Куріпка скельна	165
Курочка водяна	29
Лебідь-шипун	38
Лебідь-кликун	38
Лиска	28
Нерозень	43
Норець великий	35
Норець малий	36
Норець чорноший	38
Пелікан кучерявий	9
Пелікан рожевий	9
Перепел	24
Рябчик	21
Сова-сипуха	10
Стрепет	9

	Стор.
Тетерев	20
Турухтан	35
Фазан	22
Шилохвіст	43
Широконоска	45
Чайка	31
Чапля мала	13
Чапля північна біла	13
Чапля руда	51
Чапля сіра	50
Чапля біла	9
Чернь білоока	47
Чернь морська	53
Чернь червоноголова	48
Чирок-свистунок	46
Чирок-тріскунок	45
Чибіс	31
Яструб великий	154
Яструб малий	154

ЛІТЕРАТУРА

Ачади И. История венгерского крепостного крестьянства. М., 1956.

Абеленцев В. І. Куницеві. Фауна України, т. 1, вип. 3, 1968.

Гептнер В. Г., Насимович А. А., Банников А. Г. Млекопитающие Советского Союза, т. 1, М., 1961.

Гептнер В. Г., Наумов Н. П., Юргенсон П. Б., Слудский В. А., Чиркова А. Ф., Банников А. Г. Млекопитающие Советского Союза, т. II, ч. 1, М., 1967.

Колюшев И. И. Промысловые звери Закарпатья. — В кн.: Научные записки Ужгородского госуниверситета, т. XI, Ужгород, 1955.

Колюшев И. И. Волк Украинских Карпат, его значение и истребление. — «Доклады и сообщения УжГУ», № 2, сер. биол. Ужгород, 1958.

Конюхович А. А. Фауна охотничье-промысловых зверей Закарпатской области. — В кн.: Труды Московского пушно-мехового института, т. 4, М., 1953.

Корнеев О. П. Лисиця на Україні. — У кн.: Наукові записки Київського держ. ун-ту, К., 1960.

Корнеев О. П. Заєць-русак на Україні. К., 1960.

Корнеев О. П. Борсук. К., 1967.

Макушенко М. О., Шнарович І. Д. До поширення та екології деяких видів промислових звірів Чернівецької області. — У кн.: Наукові записки природознавчого музею АН УРСР, т. 3, Львів, 1954.

Міщук О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі, 1—2, Ужгород, 1936—1938.

Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде, ч. II, К., 1951, ч. III, К., 1954.

Полушина Н. А. До біології темного тхора на заході України. — У кн.: Наукові записки природознавчого музею АН УРСР, т. 5, 1956.

Полушина Н. А., Владышевский Д. В. Питание лисицы, лесной куницы и ласки в условиях Украинских Карпат. — В кн.: Флора и фауна Карпат. М., 1963.

Попрадский П. П. Подкарпатская Русь за годы 1919—1936. Ужгород, 1936.

Сокур І. Т. Звірі Радянських Карпат і їх господарське значення. К., 1952.

Сокур І. Т. Мисливсько-промислові звірі західних областей України. — В кн.: Питання розвитку продуктивних сил УРСР. К., 1954.

Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. К., 1960.

- Татаринов К. А.** Фауна хребетных заходу України. Львів, 1973.
- Туриянин И. И.** Изменение природы Закарпатской области под влиянием антропогенных факторов. — В кн.: Охрана природы в западных областях Украины, ч. II, Львов, 1957.
- Туриянин И. И.** Хребетні тварини Закарпатської області та поширення на них охоронних заходів. — В кн.: Твій друг. Ужгород, 1963.
- Туриянин И. И.** Карпатский благородный олень. — «Охота и охотн. х-во СССР», 1965, № 10.
- Almasan H., Vasiliu G.** Zur Kenntnis des Rumänischen Karpatenbär. Acta theriologica PAN 12, 4, 1967.
- Bertodi J.** Vadgazdálkodás és vadászat. Budapest, 1964.
- Biederman J.** Die Ungarischen Ruthenen ihr Wohnungsgebiet, ihr Erbe und Geschichte, 1—2, Innsbruck, 1862, 1867.
- Bielz E.** Fauna der Wirbeltiere Siebenbürgens (Eine Systematische Beschreibung der in Siebenbürgen vorkommenden Säugetiere, Vogel, Amphibien und Fische). Hermanstadt, 1858.
- Bolkay A.** A szarvas és vadászata. Budapest, 1903.
- Botezat E.** Studien über Ausgestorbene Gross Säugetierfauna aus Bukowina. Jahrbuch 1, Bukowinische Landesmuseum, Czernowitz, 1911.
- Botezat E.** Die Varietäten des Edelhirsches in Gebiete der Östlichen Waldkarpathen von Rumänien. Bul. Soc. St., Bucuresti, 1922.
- Čech C., Vodička F., Zahorsky V.** Naše polovnictvo. Bratislava, 1935.
- Chudík J., Sládek J.** Los veľky na Slovensku. Biologia 17, 8, 1962.
- Hánák K.** Az állattan története és irodalma Magyarországon. Pest, 1848.
- Komárek J.** Lovy v Karpatech, Praha, 1955.
- Kratochvil J.** Prvé zprávy o výskytú myvalovce künyho (Nyctereutes procyonoides) v CSSR. Zool. listy 13, 2, 1964.
- Lehoczky T.** Beregvármegye monográphiája. I, II, III, Ungvár. 1881, 1882.
- Méhely L.** A Magyarország fauna földrajzi vázlata. Allattani értekezletek, Budapest, 1918.
- Páyer E.** Bibliotheca Carpathica. Igló, 1880.
- Prcy V.** Körömfájás a csülkösvadnál. Kárpáti vadász, 6(78), Beregszáz, 1930.
- Szederjei A., Studinka L.** Mezei nyúl, fácán és fogoly. Budapest, 1957.
- Szarvaslelővési statisztika.** Vadászlap 12, Budapest, 1912.
- Turjanin I., Koljusev I.** Occurence of the Lynx in the Ukrainian Carpathians, Acta Sci. Nat. Brno, 2, 5—6, 1968.
- Vadászat.** Budapest, 1964.
- Vásárhelyi J.** A pészmapocok (Ondatra zibethica) Allattani közlemények, 34, 1—2, Budapest, 1937.
- Wenzel G.** Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest, 1887.
- Žalmanův mislivecký kalendář,** Bratislava, 1934.

З М І С Т

	Стор.
Вступ	3
Природні умови Українських Карпат	5
Зміни в складі промислових звірів і птахів Карпат в історичний час	8
Промислові птахи	17
Промислові звірі	58
Коливання кількості промислових звірів і птахів	123
Облік промислових звірів і птахів	127
Промисел звірів і птахів	135
Відтворення, раціональне використання та охорона промислових звірів і птахів	152
Алфавітний показник (українські назви промислових звірів і птахів, згаданих у книзі)	172
Література	174

Иван Иванович Турапин

ПУШНО-ПРОМЫСЛОВЫЕ ЗВЕРИ И ОХОТНИЧЬИ ПТИЦЫ КАРПАТ

(на украинском языке)

Издательство «Карпати», г. Ужгород, пл. Советская, 3.

Редактор *Л. В. Вароді*

Художник *О. П. Терновська*

Художній редактор *М. С. Макаренко*

Техредактор *М. Р. Черкашина*

Коректор *О. П. Плиска*

ББ 00084. Зам. № 319. Здано до набору 22. I. 1975. Підписано до друку 15. V. 1975. Формат пап. 84×108 ¹/₃₂. Друк. арк. 5,5. Умовн.-друк арк. 9,24. Видавн. арк. 9,4. Тираж 3000. Ціна 45 коп. Папір № 2.

Закарпатська обласна друкарня, м. Ужгород, пл. Корятовича, 16.

45 ann.

